124
6

अथ
शारीरकमीमांसाभाष्यम्
श्रीशङ्कराचार्यप्रणीतम्

Sharir Karma Mansa Bhashyam

येनान्यथा वयमनुमास्यामहे। यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यतीति। नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं। एतदपि हि
तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानामप्रतिष्ठितत्व
कल्पनात्सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसंगः अतीतवर्त्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्ति
परिहाराय प्रवर्त्तमानो लोको दृश्यते श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृ
म त्तिनिरूपणरूपेण क्रियते मनुरपि चैवं मन्यते प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धि
मभीप्सतेति। आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः इति च ब्रुवन्नयमेव च त
र्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नामैवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति नहि पूर्वजो मू
ढ आसीदिति आत्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किंचिदस्ति प्रमाणं तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत् एवमप्यविमो
क्षप्रसंगः यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्व
दोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य। नहीदमतिगंभीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबंधनमागममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं रूपाद्य
वि३ भावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम। अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति
ञि सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतंत्रत्वात् एकरूपेण ह्यवस्थितो योर्थः स परमार्थो

श्री

लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमित्युच्यते। यथाग्निरुष्ण इति तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना तर्क-
ज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः। यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्था-
प्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके। कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं
भवेत्। न च प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि। ३
न च शक्यंते तीतानागतवर्त्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यग्मती-
ति स्यात्। वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वम-
तीतानागतवर्त्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यं। अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं। अतो
न्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत। अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म २
जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितं ॥ ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ ॥ वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात्गु-
रुतरतर्कनिमित्तआक्षेपो वेदांतवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः। इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेण कैश्चिन्मंदमतिभि-
र्वेदांतवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्तआक्षेप आशंक्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति परिगृह्यंत इति कारण ३
परिग्रहाः न परिग्रहाः अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराक-
बलोपेतत्वाद्वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्क ×३

तेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता
निराकृता द्रष्टव्याः तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्राशंकितव्यं पुनः किंचिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगंभीरस्य जग
त्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वेन तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वं अन्यथानुमानेप्यविमोक्षश्चागमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकर
णकारणं । भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते यद्यपि श्रुतिः प्र
माणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणांतरेण विषयापहारेन्यपरा भवितुमर्हति यथा मंत्रार्थवादौ तर्कोपि स्ववि
षयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्याद्यथा धर्माधर्मयोः किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणांतरसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः कथं
पुनः प्रमाणांतरप्रसिद्धोर्थः श्रुत्या बाध्यत इति उच्यते प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्ता शारीरः चेतनः भो पि ६
ग्याः शब्दादयो विषया इति यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भो
ग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोनन्यत्वात्प्रसज्येत
न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथातीतानागतयोरपि कल्प
यितव्यः तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसंगादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्कश्चि
च्चोदयेत्तं प्रतिब्रूयात् स्याल्लोकवदिति उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेपि विभाग एवं लोके दृष्टत्वात्तथाहि समु

द्रादुदकात्मनोनन्यत्वेपितद्विकाराणांफेनवीचीतरंगबुद्बुदादीनामितरेतरविभागइतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्चव्यवहारउ
प[...]लभ्यतेनचसमुद्रात्मनोनन्यत्वेपिफेनतरंगादीनामितरेतरभावा[...]पत्तिर्भवतिनचैतेषामितरेतरभावानापत्ताव
पिसमुद्रात्मनोन्यत्वंभवतिएवमिहापिनचभोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिर्नचपरस्माद्ब्रह्मणोन्यत्वमितिभविष्य
तियद्यपिभोक्तानब्रह्मणोविकारःतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिस्रष्टुरेवाविकृतस्यकार्यानुप्रवेशेनभोक्तृत्वश्रवणात्त
थापिकार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तोविभागआकाशस्येवघटाद्युपाधिनिमित्तःइत्यतःपरमकारणाद्ब्रह्मणो
नन्यत्वेप्युपपन्नोभोक्तृभोग्यलक्षणोविभागःसमुद्रतरंगन्यायेनेत्युक्तं॥तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः॥अभ्यु
पगम्यचेमंव्यावहारिकंभोक्तृभोग्यलक्षणंविभागंस्याल्लोकवदितिपरिहारोभिहितोनत्वयंविभागःपरमार्थतोस्ति
यस्मात्तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यतेकार्यमाकाशादिकंबहुप्रपंचंजगत्कारणंपरंब्रह्मतस्मात्कारणात्पर १०
मार्थतोनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभावःकार्यस्यावगम्यतेकुतःआरंभणशब्दादिभ्यःआरंभणशब्दस्तावदेकविज्ञानेनसर्व
विज्ञानंप्रतिज्ञायदृष्टांतापेक्षायामुच्यतेयथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोना
मधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिएतदुक्तंभवतिएकेनमृत्पिंडेनपरमार्थतोमृदात्मनाविज्ञातेनसर्वंमृन्मयंघटश
रावोदंचनादिकंमृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातंभवेद्यतोवाचारंभणंविकारोनामधेयंवाचैवकेवलमस्तीत्यार

स्यातेविकारोघटःशरावोदंचनंचेतिनतुवस्तुवृत्तेनविकारोनामकश्चिदस्तिनामधेयमात्रंह्येतदनृतंमृत्तिकेत्येवस
त्यमित्येषब्रह्मणोदृष्टांतआम्नातःतत्रश्रुताद्वाचारंभणशब्दाद्दार्ष्टांतिकेपिब्रह्मव्यतिरेकेणकार्यजातस्याभावइतिगम्य
तेपुनश्चतेजोबन्नानांब्रह्मकार्यतामुक्त्वातेजोबन्नकार्याणांतेजोबन्नव्यतिरेकेणाभावंब्रवीति।अपागादग्नेरग्नित्वंवार वा ३
भणोविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमित्यादिनाआरंभणशब्दादिभ्यइत्यादिशब्दादैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्स
त्यंसआत्मातत्त्वमसि।इदंसर्वंयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वमात्मैवेदंसर्वंनेहनानास्तिकिंचनेत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपा शिपय५
दनपरंवचनजातमुदाहर्तव्यंनचान्यथैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंसंपद्यतेतस्माद्यथाघटकरकाद्याकाशानांमहाका
शादनन्यत्वंयथाचमृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योनन्यत्वंदृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वादेवमस्य
भोग्यभोक्त्रादिप्रपंचजातस्यब्रह्मव्यतिरेकेणाभावइतिद्रष्टव्यं।नन्वनेकात्मकंब्रह्मयथावृक्षोनेकशाखएवमनेकशक्तिप्र
वृत्तियुक्तंब्रह्मअतएकत्वंनानात्वंचोभयमपिसत्यमेवयथावृक्षइत्येकत्वंशाखाइतिचनानात्वंयथासमुद्रात्मनैक
त्वंफेनतरंगात्मनानानात्वंयथामृदात्मनैकत्वंघटशरावाद्यात्मनानानात्वंतत्रैकत्वांशेनज्ञानान्मोक्षव्यवहारःसे
त्स्यतिनानात्वांशेनतुकर्मकांडाश्रयोलौकिकोवैदिकश्चव्यवहारःसेत्स्यति।एवंचमृदादिदृष्टांताअनुरूपाभविष्यं
तीतिनैवंस्यात्मृत्तिकेत्येवसत्यमितिप्रकृतिमात्रस्यदृष्टांतेसत्यत्वावधारणाद्वाचारंभणशब्देनचविकारजातस्या
नृतत्वाभिधानात्दार्ष्टांतिकेप्यैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यमितिचपरमकारणस्यैवैकस्यसत्यत्वावधारणात्स

आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नां-
तरप्रसाध्यम् अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्-
पादिबुद्धीनां बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो
ब्रह्मणः कल्प्येत दर्शयति च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफ- स्प ४
ललक्षणस्य व्यवहारस्याभावं न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं तत्वमसीति ब्रह्मात्म-
भावस्यानवस्थाविशेषनिबंधनत्वात् तस्करदृष्टांतेन चानृताभिसंधस्य बंधनं सत्याभिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्व-
मेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति मिथ्याज्ञानविजृंभितं च नानात्वमुभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जंतुरनृताभिसं-
ध इत्युच्यते मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष
इत्युपपद्यते सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात् उभयसत्यतायां हि कथमेक- ११
त्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते। ननु एकत्वैकात्म्याभ्युपगमे नानात्वाभावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाण-
नि व्याहन्येरन् निर्विषयत्वात् स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे
व्याहन्येत मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्राद्यपेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात्। कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण
प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेत्यत्रोच्यते। नैष दोषः। सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञा

नासत्यत्वापत्तेः स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् प्रबोधात् यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विका
रेष्वनृतत्वबुद्धिः न कस्यचिदुत्पद्यते विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययात्मात्मीयभावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं
तस्मात् ब्रह्मात्मतां हित्वा चास्य प्राक् ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जन
स्य स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात् न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्का
ले भवति तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते नापि
मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति नैष दोषः शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः स्वप्न
दर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्। तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्ब्रूयात् अत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्न
दर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमान
त्वात् न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्य
ते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथा च श्रुतिः यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रि
यं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्रतिपत्तिं दर्श (स्पफ०न
यति तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वाथ स्वप्नाः पुरुषं कृ स्प) ३
ष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेन तेनासत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति

सिद्धं चैवं लोके अन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशो न स्वप्नदर्शने न समाधावागमः स्वस्थ्यं तेऽईदृशो मास्त्याधागमः इति तथाऽकारा
दिसत्याक्षरप्रतिपत्तिरीदृशे रवान्तलाहरप्रतिपत्तेः। अपि चाप्तमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किंचिदाकांक्ष्य
मस्ति। यथा हि यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकांक्षते नैवं तत्त्वमसीत्युक्ते किंचिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति सर्वात्मैकत्वविषयत्वादव
गतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकांक्षा स्यान्न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकां ८
क्षेत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं। तद्धास्य विजज्ञाविति इत्यादिश्रुतिभ्यो ऽवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवच
व नादीनां च विधानात्। न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्। बाधकज्ञानान्तराभावाच्च
प्राक् चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादि
ते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टा १२
न्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति ने
त्युच्यते स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यात्मा स्थूलमनण्वित्याद्याभ्यः सर्वविक्रिया
प्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात्। न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं। स्थि
तिगतिवत्स्यादिति चेन्न कूटस्थस्येति विशेषणात्। न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति

न

कूटस्थनित्यं च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम न च यथा ब्रह्मण आत्मत्वदर्शनं मोक्षसाधनमेवं जगदाकारप
रिणामित्वदर्शनमपि स्वतंत्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयेत प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं
दर्शयति शास्त्रं स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याभयं वै जनक प्राप्तोसीत्येवंजातीयकं तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्व
धर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्श
नोपायत्वेनैव विनियुज्यते फलवत्संनिधावफलं तदंगमितिवन्न तु स्वतंत्रं फलाय कल्प्यत इति न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परि
णामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं । कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य । कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकांतादीशित्रीशित
व्याभावे ईश्वरकारणत्वप्रतिज्ञाविरोध इति चेन्न अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य तस्माद्वा एत द्रा
स्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जन्मस्थितिलयाः तु ४
नाचेतनात् अन्यस्माद्वेत्येषोर्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोर्थः पुनरिहोच्यते अ कथं नोच्यते ४
त्यंतमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता शृणु यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्
त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपंचबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते
ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः । आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेः नामरूपे व्याकर

प्रधानाद ४

वा ५

वर्तिता सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते। एकं बीजं बहुधा यः करोतीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एव
मविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्था
नीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये तदेवम
विद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधिस्वरू
प आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते। तथा चोक्तं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजाना
ति स भूमेति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना चैवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदंति वे
दांताः। तथेश्वरगीतास्वपि। न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते। नादत्ते
कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतव इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहा ९३
राभावः प्रदर्श्यते। व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः। एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष से
तुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति। तथेश्वरगीतास्वपि ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूता
नि यंत्रारूढानि मायया। इति सूत्रकारोपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकव
दिति महासमुद्रादिस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपंचं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपास

दि ४ अर्जुन ३ गु १

४ ब न स्पर्शयोरन्यत्वमिति॥ ॥भावे चोपलब्धेः॥ ॥इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणभाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभा
वे तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तंतुषु पट उपलभ्यते न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा। नह्यश्वो गौर
न्यः सन्गोर्भाव एवोपलभ्यते न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्यस्य भा
वेऽन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते यथाग्निभावे धूमस्येति नेत्युच्यते उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृ
श्यमानत्वात् अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति। नैवमपि कश्चिद्दोषः। तद्भावानुर
ञ्जितां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामो न चासावग्निधूमयोर्विद्यते। भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रं न
केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः। भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः
कार्यकारणयोरनन्यत्वे तद्यथा तंतुसंस्थाने पटे तंतुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तंतवः
आतानवितानवंतः प्रत्यक्षमुपलभ्यंते तथा तंतुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशु
क्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयं ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं तत्र सर्वप्रमाणा
नां निष्ठामवोचाम॥ ॥सत्वाच्चावरस्य॥ ॥इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणा
त्मनैव कारणे सत्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते। सदेव सोम्येदमग्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आ

दि १

सोम्येदमग्र आसीदिदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् न च यद्यदात्मना यत्र न वर्त्तते तेन तत्तत उत्पद्यते । यथा सिक
ताभ्यस्तैलं तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु काले
षु सत्त्वं न व्यभिचरति एवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति एकं पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥
॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ ॥ ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः अ
सदेवेदमग्र आसीदिति असद्वा इदमग्र आसीदिति च तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेन्नेति
ब्रूमः न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरू
पत्वं धर्मान्तरं तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य कथमेतदवगम्यते
५ वाक्यशेषात् यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते इह च तावदसदेवेदमग्र आसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमे १४
निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि तत्सदासीदिति असतश्च पूर्वापरकालासंबंधादासीदि
त्यनुपपन्नं असद्वा इदमग्र आसीदित्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वं तस्माद्ध
र्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य नामरूपव्याकृतं वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं अतः प्राङ्नामरूपव्या
करणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ ॥ युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारण

दि २ शेषवि ३

द्रवगम्यते शक्त्यंतराश्च कल्पितस्यावद्यण्यते दधिघटरूपकार्यार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीनि
उपादीयमानानि लोके दृश्यंते न दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्यते अविशिष्टेहि
प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरादथाविशि ग्रंते ४
ष्टेपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्यते तर्हि अतिशयवत्त्वात्प्रा
गवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्या सती का विप
र्यनियच्छेदसत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यमपि च कार्यकारणयो
र्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगंतव्यं समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायि
भिः संबंधोभ्युपगम्यमाने तस्यतस्यान्योन्यसंबंधः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसंगोनभ्युपगम्यमाने वाविशेषादप्रसंगो य
समवायः स्वयं संबंधरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरसंबंधं संबध्यते संयोगोपि तर्हि स्वयं संबंधरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं
संबध्येत तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यं कथं चैकं कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवेष्वे
षु वर्त्तमानं वर्त्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तेत उत प्रत्यवयवं यदि तावत्समस्तेषु वर्त्तेत ततोवयव्यनुपलब्धिः प्रसं
तः समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् न हि विकचे समस्तेष्वाश्रयेषु वर्त्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन ग्रहणं । यथा

वयवशः समस्तेषु वर्त्तेत तदाप्यारंभकावयवव्यतिरेकेणावयविनावयवाः कल्प्येरन् येरारंभकेष्ववयवेष्ववयव्यवयवी न
र्त्तेत कात्स्न्येनावयवव्याप्तिस्तैः सर्वविषयैरंशैः कोशं व्याप्नोति। अनवस्थानेवं प्रसङ्गेन तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तेत यैरंशैरन्येषामन्येषा
मवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्त्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्। न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमा
नः तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि सन्निधीयते युगपदनेकत्वे अनेकत्वप्रसंगः स्यात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलि
पुत्रनिवासिनोः। गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तो
वयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत न चैवं नियतं गृह्यते न प्रत्येकं प
रिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारान्नस्य चैकत्वात् शृंगेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा वा पृष्ठकार्यं कुर्यान्न चैवं दृश्यते प्रा १५
गुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् उत्पत्तिर्नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादि
वत् क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या
स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमाना अन्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कार
णान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यमाने कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते उत्पन्नता प्रतीतेः। अथ स्वका
रणसत्तासंबंध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्। कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यं सतोर्हि द्वयोः संबंधः सं

प्रवि ३

भवति न सदसतोरसतो वा अभावस्य च निरूपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं सतो हि लोके क्षेत्रगृहादीनां म
र्यादा दृष्टा नाभावस्य न हि वंध्यापुत्रो राजाभवत्प्राक्पूर्णवर्मणोभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरूपाख्यो वं
ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते यदि च वंध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपपद्यत
कार्याभावोपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति वयं तु पश्यामो वंध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वंध्यापुत्रः
कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ननु एवं सति कारकव्यापारो नर्थकः
प्रसज्येत यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियत एवं सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्ध प्राकू६
येपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति नैष दोषः यतः कार्या
कारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोपि कारणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्याना
रभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषे
ण दृश्यमानो वस्त्वन्यत्वं गच्छति स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति मम पि
ता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् जन्मोच्छेदानंतरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसं
स्थानस्य प्रत्यक्षत्वाद् दृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवांतरोपचितानामंकुरादिभावेन दर्शनगोच
रतां प्राप्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा तत्रेदृग्जन्मोच्छेदांतरितत्वेन चेदसतः स

सत्कार्यासत्वापत्तिः २

त्वापत्तेः। तथासति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्चोत्पत्तेरप्रसंगस्तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसंगः पित्रादिव्यवहारलोप
भंग २ प्रसंगश्चेत्येतेन क्षणवादः प्रतिविधातव्यः। तस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्याभिर्विषयः कारकव्यापारस्याद्भावस्य विषयत्वा
नुपपत्तेराकाशहननप्रयोजनत्ववदाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत्समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्नान्यवि
षयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसंगात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेन्न सत्कार्यत्वापत्तेस्तस्मा
त्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभंत इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्प
यितुं तथा मूलकारणमेवांत्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्यस्य प्रा
गुत्पत्तेः सत्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते शब्दांतराच्चैतदवगम्यते। पूर्वसूत्रेणासद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोन्यः
सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दांतरं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति चास
पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सज्जायेतेत्याक्षिप्य सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदित्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य
प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्का
र्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्तदन्यत्कारणात्स्यात्तत्र येनाश्रुतं श्रुतं भवतीतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत सत्वान
न्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। पटवच्च। यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति स एव १६

ऋत २ न्यत्र २

प्रसारितो य संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोपि न विशि
ष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्यो यं भिन्नः पट इति। एवं तंत्वा
दिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविंदादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितपटप्रसा
रितपटन्यायेनैवानन्यत्कार्यमित्यर्थः॥ यथा च प्राणादि॥ यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कार
णमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुंचनप्रसारणादिकं कार्यांतरं तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जी
वनादधिकमाकुंचनप्रसारणादिकमपि कार्यांतरं निर्वर्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावावि
शेषात्। एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वं। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा येनाश्रुतं
श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥ ॥अन्यथा पुनश्चेतनकारण
वाद आक्षिप्यते। चेतनाद्धि प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यंते। कुतः। इतरव्यपदेशादितरस्य शारी
रस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति प्रतिबोधनात्। इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति।
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति। स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् अनेन जीवेनात्मनानु
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशंती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति।

द्यु.त. २

न्र

तस्माद्वाखलुब्रह्मणःस्रष्टृत्वंतच्छारीरस्यैवेत्यतःस्वतंत्रःकर्त्तासन्हितमेवात्मनःसौमनस्यकरंकुर्यान्नाहितंजन्मजरामरणरोगा
द्यनेकानर्थजालंनहिकश्चिदपरतंत्रोबंधनागारमात्मनःकृत्वानुप्रविशति।नचस्वयमत्यंतनिर्मलःसन्नत्यंतमलिनंदे
हमात्मत्वेनोपेयात्।कृतमपिकथंचिद्दुःखकरंतदिच्छयाजह्यात्।सुखकरंचोपाददीत।स्मरेच्चमयेदंजगद्बिंबंविचित्रंवि
रचितमिति।सर्वोहिलोकःस्पष्टंकार्यंकृत्वास्मरतिमयेदंकृतमिति।यथाचमायावीस्वयंप्रसारितांमायामिच्छयानायासे
नैवोपसंहरतिएवंशारीरोपीमांसृष्टिमुपसंहरेत्।स्वकीयमपितावच्छरीरंशारीरोनशक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुंएवंहि
त नक्रियायाप्रदर्शनादन्याय्याजगत्प्रक्रियेतिमन्यते॥ ॥अधिकंतुभेदनिर्देशात्॥ ॥तुशब्दःपक्षंव्यावर्तयति।यत्सर्वज्ञंस
र्वशक्तिब्रह्मनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंशारीरादधिकमन्यत्तद्वयंजगतःस्रष्टृब्रूमःनतस्मिन्हिताकरणादयोदोषाःप्रस
ज्यंते।नहितस्यहितंकिंचित्कर्तव्यमस्तिअहितंवापरिहर्तव्यमस्तिनित्यमुक्तत्वात्।नचतस्यज्ञानप्रतिबंधःशक्तिप्रतिबं १७
धोवाकश्चिदप्यस्तिसर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च।शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्प्रसज्यंते हिताकरणादयोदोषाःनतुतंवयं
जगतःस्रष्टारंब्रूमः।कुतएतत्भेदनिर्देशात्।आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यःसोन्वेष्टव्यःस
विजिज्ञासितव्यःसतासोम्यतदासंपन्नोभवतिशारीरआत्माप्राज्ञेनात्मनान्वारूढइत्येवंजातीयकःकर्तृकर्मादिभे
दनिर्देशोजीवादधिकंब्रह्मनिर्दिशति।नन्वभेदनिर्देशोपिदर्शितःतत्त्वमसीत्येवंजातीयकःकथंभेदाभेदौविरुद्धौ

त ३

संभवेतां। नैष दोषः। आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीय
केनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृं
भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः। अविद्याप्रत्युपस्थापि
तनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचा
म। जन्ममरणछेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे सोऽन्वेष्टव्य इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्म
२६ णोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि॥ ॥अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानाम
प्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्य वीर्याः
नेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधपुष्पफलपत्रगन्धरसादिवैचित्र्यं चंदनकिं वं
पू पाकादिषूपलक्ष्यते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्त्येवमेकस्यापि ब्र
ह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः। परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामा
ण्याद्विकारस्य च वाचारंभणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि।
॥ ।चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मादुपसंहारदर्शनात् इह हि लोके कुलालादयो

स्व इति ३

घटपटादीनां कर्तारो मृद्दंडचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः संतस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यंते। ब्रह्म चासहायं त
वाभिप्रेतं तस्य साधनांतरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत। तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैष दोषः। यतः क्षीरव ह
द्द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते। यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमते। अनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहा
पि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति। नैष
दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वर्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय यदि च स्वयं दधिभाव
शीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते साधन
सामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते। परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या। श्रुतिश्च भवति।
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रि १८
या चेति तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रः परिणाम उपपद्यते॥ देवादिवदपि लोके॥ स्यादेतत्।
उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावो दृष्टत्वात् चेतनाः पुनः कुलालादयः साधन ६
सामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यंते कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति देवादिवदिति ब्रूमः। य
था लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि संतोऽनपेक्ष्य किंचिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यवि

उपादानं

शेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यंते मंत्रार्थ
वादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्। ऊर्णनाभश्च स्वत एव तंतून् सृजति बलाका चांतरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते पद्मिनी चानपेक्ष्य किं
चित् प्रस्थानसाधनं सरोंतरात् सरोंतरं प्रतिष्ठते। एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति स यदि ब्रूयात्
य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टांता उपात्तास्ते दार्ष्टांतिकेन ब्रह्मणा समाना न भवंति शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरांतरादि
सू ५ विभूत्युत्पादने उपादानं न तु चेतन आत्मा तंतुनाभस्य च क्षुद्रजंतुभक्षणाल्लाला काठिनतामापद्यमाना तंतुर्भवति बलाका च स्तनयित्नुर
वश्रवणाद्गर्भं धत्ते पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोंतरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरों
तरोपसर्पणे व्याप्रियते तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टांता इति तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः। कुलालादिदृष्टांतवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षित
त्वादिति यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारंभे बाह्यं साधनमपेक्षंते। न देवादयस्तथा ब्रह्म चेत
नमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामस्तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषा
मेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकांत इत्यभिप्रायः॥ ॥कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥ चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म
क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्षितबाह्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुना
राक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वाद्यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्

सावयवमभविष्यत् न ह्यस्यैकदेशः पर्यणंस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत निरवयवत्वं तु श्रुतिभ्योऽवगम्यते। निष्कलं निष्क्रियं शांतं
निरवद्यं निरंजनं। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः। इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव। स एष नेति नेत्यात्मा। अस्थूलम
नण्वित्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्ये
त द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चायत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात् अजत्वादिशब्दकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजि व्या
हीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत। तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानि व५
त्यत्वप्रसंग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति। श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्। तुशब्देनाक्षेपं परिहरति न ख
ल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति कुतः श्रुतेः। यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकारव्य १९
तिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते। प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अ
नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रि
पादस्यामृतं दिवीति चैवंजातीयकात् तथा हृदयायतनत्ववचनात् सत्संपत्तिवचनाच्च यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्या
त् सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति सुषुप्तगतं विशेषणमनुपपन्नं स्याद्विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणो
ऽभावात् तथेंद्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेंद्रियगोचरत्वोपपत्तेस्तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म। न च निरवयवत्व

तृ२

x न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते॥ न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चंद्र
मा दृश्यमानोनेक एव भवति॥ अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृ

शब्दकोपाक्षिप्यमाणत्वादेव निरवयवस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वाच्छब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेंद्रियादिप्रमाणकं तद्यथा
शब्दमभ्युपगंतव्यं शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च॥ लौकिकानामपि मणिमंत्रौषधिप्र
भृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यंते ता अपि तावन्नोपदेशमंतरेण केवलेन त
र्केणावगंतुं शक्यंते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति किमुताचिंत्यस्वभावस्य
ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत। तथा चाहुः पौराणिकाः। अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं य
च्च तदचिंत्यस्य लक्षणमिति तस्माच्छब्दमूल एवातींद्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोर्थः प्रत्याय
यितुं। निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेता
थ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत क्रियाविषये ह्यतिरात्रे षोडशि
नं गृह्णाति। नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भव २४.
ति पुरुषतंत्रत्वाद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैष दोषः अविद्याकल्पितेन रूपभेदेन [illegible]
नापि न विरोधपरिहारः अपुरुषतंत्र [illegible] त्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामा
वयवं वस्तु संपद्यते न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चंद्रमा दृश्यमानोनेक एव भवति अविद्याकल्पितेन च नामरूप
अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमा त्
३ च्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवति अपुरुषतंत्रत्वा ३

अ २

नात्मकेन तत्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन च ब्रह्म परिणामा ४२

२

लक्षणेन रूपभेदेन ...दि सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठ
ते वाचारंभणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य रूपभेदस्य न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपा
दनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् स एष नेति
नेत्यात्मेत्युपक्रम्याह अभयं वै जनक प्राप्तोसीति तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसंगोस्ति॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ १
अपि चैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति। यत आत्मन्यप्येकस्मिन् स्व
का प्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत
इत्यादिना लोकेपि देवादिषु मायाव्यादिषु स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यंते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्म
णि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति॥ ॥स्वपक्षदोषाच्च॥ परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः प्रधानवादिनो २०
पि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः तत्र
ापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वाद्वा प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा। ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्य
ते। सत्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति नैवंजातीयकेनैव सावयव
त्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते। यतः सत्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वमेकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं

छिर २

स्वजातीयस्य[illegible]प्रपंचस्योपादानमितिसमानत्वात्स्वपक्षेदोषप्रसंगस्यतर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेतिवेदवमपिअनि
त्यत्वाद्दोषप्रसंगोऽथशक्यएवकार्यवैचित्र्यसूत्रितात् अवयवपूर्वा इत्यभिप्रायस्तत्र नवादिनोप्यविशिष्टास्तथाणुवादिनो
प्यणुरण्वंतरेणसंयुज्यमानोनिरवयवत्वाद्यदिकार्त्स्न्येनसंयुज्येततःप्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगोथैकदेशेनसंयुज्येत
तथापिनिरवयवत्वाभ्युपगमकोपइतिस्वपक्षेपिसमानएषदोषः।समानत्वाच्चनान्यतरस्मिन्नेवपक्षेउपक्षेप्तव्योभव
तिपरिहृतस्तुब्रह्मवादिनास्वपक्षेदोषः॥ ॥सर्वोपेताचतद्दर्शनात्॥ एकस्यापिब्रह्मणोविचित्रशक्तियोगादुपपद्यतेवि
चित्रोविकारप्रपंचइत्युक्तंतत्पुनःकथमवगम्यतेविचित्रशक्तियुक्तंपरंब्रह्मेति।तदुच्यते।सर्वोपेताचतद्दर्शनात्।सर्वशक्ति
युक्ताचपरादेवतेत्यभ्युपगंतव्यं।कुतः।तद्दर्शनात्।तथाहिदर्शयतिश्रुतिःसर्वशक्तियोगंपरस्यादेवतायाः।सर्वकर्मासर्वका
मःसर्वगंधःसर्वरसःसर्वमिदमभ्यात्तोवाक्यनादरः।सत्यकामःसत्यसंकल्पोयःसर्वज्ञःसर्ववित्।एतस्यवाअक्षरस्यप्र
शासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइत्येवंजातीयका॥ ॥विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तं॥ ॥स्यादेतत्।विकरणां
परांदेवतांशास्तिशास्त्रंअचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाइत्येवंजातीयकंकथंसासर्वशक्तियुक्तापिसतीकार्यायप्रभवे
त्।देवादयोहिचेतनाःसर्वशक्तियुक्ताअपिसंतआध्यात्मिककार्यकरणसंपन्नाएवतस्मैतस्मैकार्यायप्रभवंतोविज्ञा
यंतेकथंचनेतिनेतीतिप्रतिषिद्धसर्वविशेषायादेवतायाःसर्वशक्तियोगःसंभवेदितिचेद्यदत्रवक्तव्यंतत्पुरस्ता

स्रा २

देवोऽकृत्स्नवगाह्यमेवेदमतिगंभीरं परब्रह्म न तर्कविगाह्यं न ह्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति
नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धः सर्वविधेयस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतच्चाविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तं
वं तथा च शास्त्रं अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति॥
न प्रयोजनवत्त्वात्॥ ॥अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिंबं विरचयितुमर्हति कुतः वंवि ४
प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनां चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मंदोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयो ना
म) नानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरंभां। भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिर्न वा अरे सर्वस्य का
माय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति। गुरुतरसंरंभा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपंचं जगद्बिंबं विरचीय वि ७
तव्यं। यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमा २१
णं बाध्येत प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादंतरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्त्त
मानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्यते सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत तस्माददश्लिष्टा चेतना
त्सृष्टिरिति॥ ॥लोकवत्तु लीलाकैवल्यं॥ ॥तुशब्देनाक्षेपं परिहरति यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजा
मात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवंति यथा चोच्छ्वा

सप्रश्वासादयोऽनभिसंधाय बाह्यं किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव भवंत्येवमीश्वरस्यानपेक्ष्य किंचित्प्रयोजनांतरं स्वभावा
देव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति न हीश्वरस्य प्रयोजनांतरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति न च स्वभावः पर्य
नुयोक्तुं शक्यते यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिंबविरचना गुरुतरसंरंभेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयमपरि
मितशक्तित्वात् यदि नाम लोके लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं
प्र शक्यते आप्तकामश्रुतेः नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः अ
त्स्य विद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न विस्मर्तव्यं ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सा
पेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढी
करणाय नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् कांश्चिदत्यंतसुखभाजः करोति देवादीन्कांश्चिद
त्यंतदुःखभाजः पश्वादीन्कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीन् इत्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव
रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं नि
र्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च प्रसज्येत तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगान्नेश्वरः कारणमि
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्मात्सापेक्षत्वात् यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं

व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवंति
३ एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति ३४

३ निर्मिमीते स्यातामतो वैषम्यनैर्घृण्ये न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते किम ३४
तर पेक्षत इति चेद्धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्याप
राधः ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जी
नि४ वगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवंति एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति कथं पुनरवगम्यते
सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति तथा हि दर्शयति श्रुतिः एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लो
केभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति च
निगृही स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुगृहीतृत्वं दर्शयति ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् इ
तत्वं च त्येवंजातीयका ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राक् सृष्टेरवि
भागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात् सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च २२
शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्त्ततां नाम प्राक्तु विभागाद्वैचित्र्य
निमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषोऽनादित्वात्संसारस्य भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसा
रः स्यादनादौ तु संसारे बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते कथं पुनरवगम्य

तै॥ नादिरेष संसार इति॥ अत उत्तरं पठति॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं आदिमत्त्वे हि संसारस्याक
स्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसंगो कृताभ्यागमप्रसंगश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् नचेश्वरो वैषम्यहेतुरि
त्युक्तं॥ नचाविद्या केवला वैषम्यकारणमेकरूपत्वात् रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् नच कर्मान्तरेण
शरीरं संभवति नच शरीरमंतरेण कर्म संभवतीति इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसंगः अनादित्वे तु बीजांकुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति॥
वा ५ उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः श्रुतौ तावदनेन जीवेनात्मनेति सर्गप्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राण
धारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति॥ आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीव
शब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत॥ न च धारयिष्यतीत्यभिलप्यते अनागताद्धि संबंधादतीतः संबंधो बलवान् भवत्यभिनि
नो ष्पन्नत्वात् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्यो
पलभ्यते न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठेति पुराणे चातीतानामनागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्ती
ति स्थापितं॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च॥ चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षण
त्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसं
हरति यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यंते सर्वज्ञं महामायं च

~~[struck-out marginal note]~~ २

तत्कुलेति तस्मादनतिशंकनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ॥छ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्याय
स्य प्रथमः पादः ॥छ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं ॥ यद्यपीदं वेदांतवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभि
र्युक्तिभिः कंचित्सिद्धांतं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं तथापि वेदांतवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादि
४ सि दर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्त्तते । वेदांतार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमे कृ
इति ४ तं तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं
कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकरेण । बाढमेवं तथापि महाजनपरिगृहीतानि महांति सांख्यादितंत्राणि सम्य
ग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मंदमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा तथा युक्तिगाढ
व त्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते ननु ईक्षतेर्नाशब्दं कामाच्च नानुमाना 23
पेक्षा एतेन सर्वे व्याख्याता इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति तदुच्यते सांख्यादयः स्वपक्ष
स्थापनाय वेदांतवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयंतो व्याचक्षते तेषां यद्व्याख्यानं भासं न सम्यग्व्याख्यान
मित्येतावत्पूर्वं कृतमिह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतंत्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र सांख्या मन्यंते यथा घटशरा
वादयो भेदा मृदात्मतयान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टास्तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहा

तद्व्याख्याना ३

अध्याय २ पा. द्वितीय प्रा.

अविवेकैकवस्तुप्रकृतिकं परिमितत्वात् घटवत्' विमतं जडप्रकृतिकं मादृशे सति प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाद्यथादिवं जगत्प्रकृतीतुल्यस्य भावप्रकृतिविका
रस्वबधसंबंधित्वात् महदादि' विमतं जडवस्तुप्रकृतिकं विविधविचित्ररचनात्मकत्वात् एकबीजप्रसूतांकुरपुष्पफलादिवत्।
चित्रागात् अविवेकजडैकवस्तुप्रकृतिकं वात्

त्मकतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति यत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेत
पा२ नं चैतन्यस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव वैचित्र्येण विकारात्मना विवर्त्तत इति। तथा परिमाणादिभिरपि लिंगैस्तदेव प्रधानमनु
मिमते॥ तत्र वदामः॥ यदि दृष्टान्तबलेनैतन्निरूप्येत नाचेतनं लोके चेतनेनानधिष्ठितं स्वतंत्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्त्तनसमर्था
न्विकारान्विरचयद्दृष्टं गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहा
रयोग्या रचिता दृश्यन्ते तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं
प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावितमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितु
स मशक्यं कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वान्मृदादिष्वपि कुंभकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते। त
द्वत्प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसंगो न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुं
कारा ४ भकारादिव्यपाश्रयेणेति किंचिन्नियामकमस्ति। न चैवं सति किंचिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात्। अतो र
चनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमंतव्यं भवत्यन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्दान्न संबध्नीति। नहि बाह्याध्यात्मिकानां
भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयान्वय उपपद्यते सुखादीनामान्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेस्तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च
शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथा परिमितानां भेदानां मूलांकुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं
हेतोरसिद्धि

त्रि ४ त्रि ४

दृष्टा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः । प्रीतिमि
तत्त्वाविशेषात् कार्यकारणभावकल्पनेन तत्पूर्वक्षितिभितानां शयनासनादीनां दृष्टं इति कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानाम
चेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुं ॥ ॥ अव्यक्तेस्य ॥ ॥ आत्मा तावदिति परं वना तस्मिन्न्यर्थीयाप्रवृत्तिः साम्प्राकस्थानाम्प्रमुक्तिः सत्वरज
स्तमसामंगांगिरूपापन्नैर्विशिष्टकार्योन्मुखप्रवृत्ता साधिता चेतनस्य प्रधानस्य स्वतंत्रस्यापपत्तेश्चेतनदादिषु दर्शनात् दृष्टादिषु
चानादिकम् दाकयोरथादयो वा स्वयमचेतना संलक्ष्मुतनैः कुलालादिभिरधिष्ठिता इति वीनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तये
दृश्यते तद्दृष्टत्वाद्दृष्टभिन्नकर्तृतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेतनाधिष्ठितानां पूर्वमन्तं गकारणमनुमातव्यं सर्वमिति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवल
स्य न दृष्टा सत्यमेतत् तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनप्रवृत्तिर्दृष्टा । न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनर
त्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सेत्युत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैवेति युक्तं उभयोः प्रत्य २५
दा चात्र ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलस्य चेतनस्य रथादिवत्प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रय देहादिसंयुक्तस्यैव चेतनस्य सद्भावसिद्धिः । केवला
चेतनरथादिवैलक्षण्यं त्वचेतनस्य दृष्टमिति । अत एव च अन्यत्र देहसत्त्वे दर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायति नु ४
काः प्रतिपन्नाः । तस्माच्चेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । एतदपि न धीयते । न प्रमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सति भवेत्तस्य
वशात् तु चेतनात्प्रवर्तीत्यभ्यस्तत्वाद्यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहकपाकादिलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमाना धिके

ति चेतनाचेतनयोरभावे वा ॥ २ चेतनादर्शनात् इति ३
द
।

वलेञ्चलने ऽप्यचलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वल्लोकायतिकानामपि चेतन एव देहो ऽचेतनानां रथादीनां
प्रवर्त्तको दृष्ट इत्यविप्रतिपन्नं चेतनस्य प्रवर्त्तकत्वं ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपप
त्तेरनुपपन्नं प्रवर्त्तकत्वमिति चेन्नायस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेर्यथायस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्ति
रहितोप्ययसः प्रवर्त्तको भवति यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्त्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितो
पीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं प्रवर्त्तयेदित्युपपन्नमेकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्नावि
द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात्तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे॥
पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि॥ ॥स्यादेतद्यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्त्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपका
राय स्यंदत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्त्तिष्यत इति नैतत्साधूच्यते यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधि
ष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रं च योप्सु तिष्ठन्योपोन्तरो य
मयत्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योन्या नद्यः स्यंदंत इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दस्येश्वरा
धिष्ठिततां श्रावयति तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासश्चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्त्तकत्वो
पपत्तेर्वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वान्न चाम्बुनोप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यंदनस्य चेतना
पेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितमुपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं

त्वा२ निवर्त्तकं वा २ न१

सवतीत्येतल्लोकदृष्ट्याभिदर्शितं शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वज्ञैवैश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते॥ ॥व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्ष
त्वात्॥ सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्त्तकं किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति पुरुष
स्तूदासीनो न प्रवर्त्तको न निवर्त्तक इत्यतो नपेक्षं प्रधानमनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते। कदाचिन्न परिणमत
इत्येतदयुक्तमीश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते॥ ॥अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्॥ ॥
स्यादेतद्यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणं
६ निर स्यत इति। कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते निमित्तान्तरानुपलंभात् यदि हि किंचिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं ते
न निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि न तु संपादयामहे। तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादि
ति अत्रोच्यते भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युप २५
गम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः॥ कथं निमित्तान्तरोपलब्धिः अन्यत्राभावात् धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुदाद्यु
नि४ पयुक्तं वा। यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेन्न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमि
त्येतावता निर्निमित्तं भवति हि किंचित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किंचिद्दैवसंपाद्यं मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्यु
य२ पादाय क्षीरं संपादयितुं प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयंति। ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभंते तस्मान्न तृणादिवत्स्वा
भाविकः प्रधानस्य परिणामः॥ ॥अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्॥ स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितं। अथापि ना —

म२ पि२

मभ्यवतः श्रद्धामनुरुध्यमानां स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगम्येदमुक्तं तथापि दोषोनुषज्येतैव। कुतोर्थाभावात्। यदि
तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदपेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किंचिन्नापेक्षते। एवं प्रयोजनमपि किंचि
न्नापेक्षेतेत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्त्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात् सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोग
नमपीति तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति भोगश्चेत्कीदृशोनाधेयातिशयस्य पुरुष
स्य भोगो भवेत् अनिर्मोक्षप्रसंगश्च। अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसं
गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानंत्यात् अनिर्मोक्षप्रसंग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिर्न हि
प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति न च पुरुषस्य दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गश
क्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंग एव। तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं॥ ॥पुरुषाश्मवदिति चेत्त
थापि॥ स्यादेतत् यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पंगुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविही कू ५
नमंधमधिष्ठाय प्रवर्त्तयति। यथा वायस्कांतोश्मा स्वयमप्रवर्त्तमानोप्ययः प्रवर्तयत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति दृष्टां वि ५
तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानमत्रोच्यते। तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति। प्रधानस्य स्वतंत्रस्य
प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमात्। कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् पंगुरपि ह्यंधं वागादिभिः
प्रवर्त्तयति नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्त्तनव्यापारोस्ति। निःक्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च॥ नाप्ययस्कांतवत्संनिधिमा

तू. श्र४

त्वेन प्रवर्त्तयितृसन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसंगात् । अयस्कान्तस्य हि नित्यसन्निधिरस्ति तत्र व्यापारः [redacted] परिमार्जना
द्यपेक्षावश्यम्भावी इत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबन्धयितु
रभावात् संबन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते संबन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंगः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः
न४ परमात्मनः स्वस्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्त्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥ अंगित्वानुपपत्तेः ॥ इतश्च न प्रधान
स्य प्रवृत्तिरवकल्प्यते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमनुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्र
धानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यंगांगिभावानुपपत्तेर्बाह्यस्य च कस्य
चित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ अथापि स्यात्
अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरोक्तो दोषः प्रसज्यते न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम् २६
यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्यु
४वृत पगन्तव्यः । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इत्ये
वमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवा
त दित्वान्निवर्त्तेत चेतनमेकमनेकप्रपंचस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात् वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः सा
म्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्र

३४

पि

प्प३

स्यैतेनैवायमनंतरोक्तो दोषः॥ विप्रतिषेधाच्चासमंजसं॥ परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः। क्वचित्सप्तेंद्रियाण्यनुक्राम
ति। क्वचिदेकादश क्वचिन्महतः तन्मात्रसर्गमुपदिशंति क्वचिदहंकारात्तथा क्वचित्त्रीण्यंतःकरणानि वर्णयंति क्वचिदेकमिति
प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या तस्मादप्यसमंजसं सांख्यानां दर्शनमिति॥ अत्राह।
नन्वौपनिषदानामप्यसमंजसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावानभ्युपगमादेकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपंचस्य
कारणमभ्युपगच्छतामेकात्मकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यंतरभूताविति अभ्युपगंतव्यं स्यात् यदि चैतौ तप्यतापकावे
कस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति तापोपशांतये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं
क, स्यान्न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते योऽपि जलवीचीतरंगफे
नाद्युपन्यासः तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो
वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावो लोके तथा ह्यर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते यद्य
र्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात् यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवत्यप्राप्ते
ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात् न चैतदस्ति। संबंधिशब्दौ ह्येतावर्थी चा
र्थश्चेति द्वयोश्च संबंधिनोः संबंधः स्यान्नैकस्यैव तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ तथानर्थानर्थिनावपि अर्थिनोऽनुकू

तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात्। यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो
नित्यसिद्ध एवेति २

लोऽर्थः। प्रतिकूलोऽनर्थः। ताभ्यामेकः पर्यायेणोऽन्यस्यां संबध्यते न चार्थस्याल्पीयस्त्वाद्दुःखस्याधानर्थस्योऽभावोऽप्यर्थोऽनर्थावनर्थ
एवेति तापकः स उच्यते। तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोऽन्यस्यां संबध्यते इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिर्नि
सतरभावे तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति। अन्योन्यतानेकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः।
त्वेव दर्पणे यदेकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां न तु तदस्यैकत्वादेव न तस्मिन्नेकः सन्नीलातं
इति प्रकाशयतिवा सत्ययोक्षप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे वक्ति मुकुटस्य प्रसज्यते कस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत्किं
र्थं पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति स्यते। किं न परस्यासौ कर्मत्वे तो जीवदेहस्तप्यस्तापकः सविता इति। ननु तथापि नीमद्गुःखसी
येत्तधिनु नीवेतनस्य देहस्य यदि हि देहस्यैव तापिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादि २७
सूच्यते। देहसाक्षेपि केवलस्य चेतनस्य तदित्तर्न दृष्टा न तथापि तदि नीमविक्रियाचेतयितुं केवलस्यैष्यते नापि देहस्येत २७
नयोः संहतत्वमशुध्यादिदोषप्रसंगात् न च तत्वेत्वेव तासि मत्यूपगच्छसि कथं तवापि तप्यतापकभावः सर्वं तत्पद्यत अकर
अइति चेन्न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः सत्वानुरोधिबात्वं तेनापि तप्यत इव दिवेत परमार्थतस्तुहि नैव तप्यत इ
त्यापतति इव शब्दप्रयोगान्न चेतप्यते न वशाब्दो दृष्टायनाहिं दुःखः सर्प इव स्येता वतासविषो भवति सर्वो वा दुःखः सर्प इव स्यै
तावतानिर्विषो तेत्याविघारूतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यं भवति नैवं सति ममापि किं विरुद्ध्यत इत्य
१ कर्के नत सर्वेषिर

पारमार्थिकमेवैतेनास्य तप्यतापकत्वमभ्युपगच्छतां तथैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमात्तापकस्य। तप्यताप
कशक्तोर्नित्यत्वेपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यंतिकः संयोगोपरमः ततश्चात्यंतिको मोक्षः
प१ उपपन्न इति चेन्नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात् अनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति
वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावा तु५
नुपपत्तेः। विकारभेदस्य च वाचारंभणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षाशंका स्वप्नेपि नोपजायते। व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यताप
कभावः तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति प्रधानकारणवादो निरस्तः परमाणुकारणवाद इदानीं नि
राकर्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः
कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणांतरमारभंते शुक्लेभ्यस्तंतुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विप त्व
ग र्ययादर्शनाच्च तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म ज
इति२ गत्कारणं भवितुमर्हतीति इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति। महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्यां। एषा तेषां
प्रक्रिया परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमंतः पारिमांडल्यपरिमाणाश्च तिष्ठंति ते पश्चाददृष्टा
दिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च संतो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभंते कारणगुणाश्च कार्ये गुणांतरं यदा द्वौ
परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीन् परानारभंते। पारिमा

णुत्वगुणविशेषस्य पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभ्यते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् द्व्यणुके च ह्रस्वत्वे हि
द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति यदपि द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदपि समानं द्व्यणुकसमवायिनां कुल्फादीनामार
म्भकत्वमणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात्कदापि व
हवःपरिमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते तदपि समानैवायोजनातदेर्घ्यं यथा परमा
णोःपरिमण्डलात्सतोऽणुह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलं यथा वा द्व्यणुकादेर्णोह्रस्वाच्च सतो महद्
दीर्घं च त्र्यणुकादि जायते नाणु नो ह्रस्वमेवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तवच्छिन्नं समथमन्य घ
२७ स्याविरोधिनापरिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीन्यभ्युपगम्या
नि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेणाक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत न ह्यचेतना ना २८
म चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमि
ति मैवं मंस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् न
च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वो
पपत्तेरारब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमान्न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारि
माण्डल्यादीन्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात् कारणबहुत्वा की

रत्नमहत्वात्सावयवविशेषात्सम हत्त्वादिप्रतीतमणुत्वेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते इति कारणभूयस्त्वाच्च नवसंनिधान
विशेषाद्यंकृत निकारणाव कुत्वादीन्यारभंते न पारिमाण्डल्यादीनीत्यर्थः तद्व्यान्तरगुणान्तरवारभ्यमाणेसर्वेषामेव
कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायिविशेषात्तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारंभकत्वं तथा च तन्तायाअपि द्रव्यं
संयोगात्तु द्व्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिर्व्युत्पत्तिवारः प्रायिकत्वेन युक्तो दाहृणमयूरोभिति
त चेद्दृष्टान्तेन विलक्षणारंभमात्रस्य विवक्षितत्वात् न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहरणीयं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियम
५ महेतुरस्ति सत्रकारेपि भवतां द्व्यस्य गुणमुदाजहार प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पंचात्मकं न विद्यत इ
ति यथाप्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवायन्त्रसंयोगो प्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पंचसुभूतेषु समवायच्छरीरम
प्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षं त्वशरीरं तस्मान्न पांचभौतिकमित्येन तु कृत्स्नवति गुणस्य संयोगाद्व्यं शरीरं दृश्यते त्वितिया ज्ञापि
तद्रु ५ विलक्षणोत्पत्तिः प्रपंचिता। नन्वेवं सति तेनैवैतन्नेतिक्रमः तत्सांख्यं प्रत्यक्षमेवं तन्तु वैशेषिकं प्रति नन्वत्ति देशोपि समान
न्यायतया एतदेतेन शिक्षापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति। सत्यमेतत्तस्यैवायं वैशेषिकपरीक्षारं सेतेनाक्रियानु
गतेन निदर्शनेन प्रपंचः कृतः॥ उक्तयथापि न कर्मा तत्तदभावः॥ इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति सावयवादृष्ट
सम्भुत्तिष्ठति। पटादिनिरूपितेकेसावयवानि द्व्याणि स्वानुगतैः संयोगविशेषसन्निवेशैस्तत्तदाद्दिसिद्धैद्वैरारभ्यमाणानि
दृष्टानि तत्सामान्ये नयावरकं विश्वासावयवं सर्वं भत्सानुगतैरेव संयोगसन्निवेशैस्तैरैद्व्यैरारब्धमिति गम्यते। सवाय

र्वयवावयविधारायो यतो निवर्तते सोपकर्षपर्यंतगतः परमाणुः सर्वं चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत्सावयवं सावयवत्वादाद्यंतवन्नचा
कारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्यु
दकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यंते तेषां चापकर्षपर्यंतगतत्वेन परतो वि
भागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यंतो विभागो भवति। स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले वायवीयेष्वणुष्व
दृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वंतरेण संयुनक्ति। ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते। एवमग्निरेव
मापएवं पृथिव्येवमेव शरीरं सेंद्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवत्यणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगता
नि रूपादीनि संभवंति तंतुपटन्यायेन काणादा मन्यंते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः
कर्मापेक्षोऽभ्युपगंतव्यः कर्मवतां तंत्वादीनां संयोगदर्शनात् कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगंतव्यमनभ्यु २७
पगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्त
मभ्युपगम्येत तस्यासंभवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावाच्छरी
रप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं। सर्गोत्तर
कालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवत्यथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमुच्यते तत्पुनरात्मसमवायि वा
स्यादणुसमवायि वा [illegible] उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेतादृष्टस्याचेतनत्वान्न ह्यचेतनं चेतनेना

नाधिष्ठितं स्वतंत्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितं आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतन·
त्वादात्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसंबंधात् अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबंध इति चेत्संबंध
सातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसंगो नियामकांतराभावात्तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्क
र्माभावात्तन्निबंधनः संयोगो न स्यात्संयोगाभावाच्च तन्निबंधनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्संयोगश्चाणोरण्वंतरेण स
र्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगो दृष्टविपर्ययप्रसंगश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्र
देशवता द्रव्यांतरेण संयोगस्य दृष्टत्वादेकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसंगः परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्कल्पिता ति
नामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यादसति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिका
ना र्यद्रव्यं नोत्पद्येत यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म त्यद
नैवाणूनां संभवेत् न हि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो नि
मित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्ये
त तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥१२॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ समवायाभ्युपगमाच्च तदभा
व इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यंतभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवै
तीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुवादेन कारणता समर्थयितुं कुतः साम्यादनवस्थि

वद्य १

तेऽर्थौ अणुभ्यामस्यं तन्नित्यं समद्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबंधेन ताभ्यां संबध्यते। एवं समवायोपि समवायिभ्यो संतत्सिद्धः
स्स्समवायलक्षणेनान्येनैव संबंधेन समवायिभिः संबध्येतात्यंतभेदसाम्यात्तन्न पुनस्तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयितव
येद्भसैतप अनवस्थाप्रसज्येतनन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबंधांतरापे
क्षो वा न तस्यान्याः संबंधः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत तन्न स्यात् न संयोगोप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति
समवायवन्नान्यसंबंधमपेक्षेत। अथार्थांतरत्वात्संयोगः संबंधांतरमपेक्षते समवायोपि तर्ह्यर्थांतरत्वात्संबंधांतरमपे
क्षेत न वा गुणत्वात्संयोगः संबंधांतरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति कल्प्यते वक्तुं अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणप
रिभाषायाश्चार्तित्वात् तस्मादर्थांतरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्यतेवानवस्था प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकोपि
द्वौ समवायौ सिद्ध्यद्भ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥ ॥नित्यमेव स्वभावात्॥ ३०
अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वोभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यंतराभावात् चतु-
र्धापि नोपपद्यते प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यं प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसंगः निवृत्तिस्वभावत्वेपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्स
र्गाभावप्रसंगः उभयस्वभावत्वं च विरोधादसंभाव्यम् अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमा
नयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसंगः अतंत्रत्वेप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसंगस्तस्मादप्यनुप

मेव ३

पं नः परमाणुकारणवादः॥ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्॥ सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः
परो विभागो न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमंतः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारंभका नित्याश्चे
ति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छंति स तेषामभ्युपगमो निरालंबन एव यतो रूपादिमत्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्य
यः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः एवं हि लोके दृष्टत्वाद्य
द्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टं। तद्यथा पटस्तंतूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति
तंतवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवंति तथा चामी परमाणवो रूपादिमंतः तैरभ्युपगम्यंते तस्मात्तेपि कारणवं
तः तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवंति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं सदकारणवन्नित्यमिति तदप्येवं सत्यणु
षु न संभवत्युक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः। यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तमनित्यमिति च विशेषतः प्रति
षेधाभाव इति तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति। असति हि यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्दे
न नञः समासो नोपपद्यते। न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते। तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। न च शब्दार्थव्यव
हारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति। प्रमाणांतरप्रसिद्धयोः शब्दार्थयोः व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे
तृतीयं कारणमुक्तमविद्या चेति तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणम

ध्या२ ह

क्षेपेति ततो द्व्यणुकं नित्यता पापद्येत द्रव्यत्वे सतीति विशेषणेत । तथा प्यकारणवत्वेपि वानित्यतानिमित्त मापद्येत तत्स्व
प्रागेवोक्तत्वाद विघायेति पुनरुक्तं स्याद पाककारणविभागानां कारणविनाशाज्ञान्यस्य च तीयस्य विनाशहेतोर संस्रवोऽभि
धाता परमाणूनां नित्यत्वं मुद्व्युपपत्तीति व्याख्यायेमनावश्यं चिन स्पद्द स्कन्धाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्हतीति नियमो विभि
संयोग सचिवे स्तनेकद्रव्यद्रव्यस्यानं नयस्यारंभकेऽप्युपगम्यमाने न दैवं स्यात् सदा तु पारन्तु विशेषं सामान्यात्मकं का
रणे विशेषवद्द्रव्यस्थांतरमाप्यमानमारंभकमभ्युपगम्यते तदा ह्रस्वत्वाद्धिन्यविलयनवन्महत्वविलयनावयविलयनेना निर्व
नाशाऽनुपपद्यते तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेत विपर्ययः परमाणूनां तस्मादुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ न्ड
उक्तयथा वद्दोषाद्गंधरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी रसरूपस्पर्शगुणाः [illegible] सूक्ष्मा आपः रूपस्पर्शगु ३१
णं सूक्ष्मतरं तेजः स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वार्युपचितापचितगुणानि स्थूलसू
क्ष्मतारतम्यतानि यलोके दृश्यंते । तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणा वा कल्प्येरन्न वा तत्र यथा पि दोषा नि ५
गुणोपापरिहार्यःपनः स्यात् कल्प्यमाने तावदुपचितगुणत्वेऽपचितगुणानां मूर्त्युपचयाद् परमाणुत्व प्रसंगो न
वांतरेणापि मूर्त्युपचये गुणोपचयो भवतीत्यप्येतत्कार्येषु तेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् कल्प्यमाने ह्रू टे
चितापचितगुणत्वे परमाणूनां साम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकैकगुणा एव कल्प्यन्ते ततस्तेजसि स्पर्शस्योपल

चे२ पचिताप३

ल्लूर्नस्यादनुरूपस्पर्शयोः पृथिव्यां रसरूपस्पर्शानां कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्य॰ गुणानामप्यसर्वे वस्तुर्गुणात्एवकत्वे
रसात्ततोऽप्यचाप्यगंधस्योपलब्धिः स्यात्तेनासिवगंधरसयोर्वायौ गंधरसरूपाणां नैवं दृश्यते तस्मादप्यनुपपन्नः पर
माणुकारणवादः॥ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा॥ प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यवादांशोप
जीव्यनात्सुप्रायेणोपनिबद्धोयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यंतमेवानादर
णीयो वेदवादिभिः॥ अपिच वैशेषिकास्तंत्रार्थभूतान्षट्पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्य[illegible]विशेषसमवायाख्यानत्यं
तभिन्नान्भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छंति॥ यथा मनुष्योऽश्वः शश इति तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणा
मभ्युपगच्छंति धर्म तन्नोपपद्यते॥ कथं यथाहि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनां अत्यंतभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्व
भवत्येवं द्रव्यादीनामप्यत्यंतभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति॥ अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां त
९२ तो द्रव्यभावे भावाद्द्रव्याभावे भावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति यथा देवदत्त एक एव सन्न
वस्थांतरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत्तथा सति सांख्यसिद्धांतप्रसंगः स्वसिद्धांतविरोधश्चापद्येयातां नन्व
ग्नेरन्यस्यापि धूमस्याग्न्याधीनत्वं दृश्यते सत्यं दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह तु शु
क्लः कंबलो रोहिणी धेनुः नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोर

ऽन्यरूपयोः स्वरूपसंबंधप्रतीतिरस्ति। तस्माद्द्रव्याश्रयकत्वाद्गुणस्यैतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्याश्रितता व्याख्याता
गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्। अपृथक्काल
त्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा सर्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्यते तथा हि तत्र हि पटस्तंतु
देशोऽभ्युपगम्यते। न पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लादयः पटदेशा अभ्युपगम्यंते। न तंतुदेशास्तथा चाद्रव्याणि द्रव्यांत
रमारभंते गुणाश्च गुणांतरमिति तंत्रवचनं हि कारणद्रव्यात्कार्यद्रव्यं परमार्थतस्तंतुगताश्च गुणाः शुक्लादयः का
र्यद्रव्ये पटे शुक्लादीन्गुणांतरमारभंत इति हि तैरभ्युपगम्यते। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बा
ध्यते। तथाऽपृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोर्विषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। तथाऽपृथक्स्वभाव ३२
त्वेऽयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः संबंधः संयोगोऽयुत
प४ सिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां प्रागसिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेरथान्यत
रापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबंधः समवाय इति एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धा
त्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबंधो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात्संबंधस्य। सिद्धं सत्संबध्यत इति चेत्प्राक्कारणसंबंधात्का
र्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा

त्वोत्पत्तिमात्रस्याक्रियस्य कार्ये द्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यांतरैः संबंधः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायस्तथा का
रणद्रव्येणापि संबंधः संयोग एव स्यान्न समवायः न हि संयोगस्य वा समवायस्य वा संबंधस्य संबंधिव्यतिरेकेणास्तित्वे
किंचित्प्रमाणमस्ति संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्नैकत्वे
पि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनाद्यथैकोपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं संबंधिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्द
प्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामाता चेति यथा चैकापि सती
रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा संबंधिनोरेव संबंधिशब्दप्र
संबंध त्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धे
रभावो वस्त्वंतरस्य नापि संबंधिविषयत्वे संबंधशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसंगः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्त
रत्वात्तथाण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यांतरेण संयोगदर्शनात्क
ल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यंतीति चेन्नाविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगादियानेवाविद्यमानो
विरुद्धोविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोधिक इति नियमहेत्वभावात्कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च न
च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योन्येधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति तस्मा

घटस्यैव यस्यैव घटो वर्त्तेत तौल्यविध्ये कश्चिद्दयालुः अतीतानां दुःखबहुलसंसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यस्तनीमु
क्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत् किंतयोर्निवारकः स्यात् किं वान्यणुकाभ्यामणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य घणुकस्या
काशेनेव संश्लेषानुपपत्तिर्न स्यात् कथमस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत् संश्लेषो स्ति कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभा
वोन्यथानोपपद्यत इत्येव द्रव्य कल्प्यः समवाय इति चेन्न तन्नेतराश्रयत्वात् कार्यकारणयोर्हि सिद्धयोः आश्रिताश्रयभावसि
द्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुंडबदरवदितीतरेतराश्रयतास्यात् नहि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्र
वादि ६ यत्वावावर्तातैः स्थिरत्वमुपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्युपगमात् किं वान्यत्वस्य मान्तानां परिच्छिन्न
य ७ त्वात् पार्वत्यो दिशः षट्ष्वे वाद्रत्नावच्छिरवयवैः सावयवास्तस्य सावयवत्वादनित्या स्युरिति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युप
गमो वाध्येत तथा त्वंदिक्कुदसेद्विनोऽवयवावयविनस्तदेव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलस्य सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण परमका ३३
रणाद्विनाशोपपत्तेर्यथा पृथिवी घटतुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वक्रूघटतादिष्विनश्यतितनतः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं पृथिव्येकजा
तीयकं विनश्यतितता घणुकं तथा परमाणवोपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्यत विनश्यंतो वयवविभागेनैव विनश्यंतीति पु॰२
चेन्नायं दोषो यतो घृतकाठिन्यविलापनवद्दृषद्विनाशोपपत्तिसंभवो वा मा भूयाद्धि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमा
नावयवानामप्यग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवत्येवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या

मूर्त्यादिविनष्टो भविष्यति । न च कार्यारंभोऽपि नावयवसंयोगमैव केवलेन भवति । क्षीरजलादीनामंतरेणाप्यवयवसंयोगां
तरं दधिहिमादिकार्यारंभदर्शनात् । तदेवमसारतरतर्कसंदृब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वात् श्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादि
भिरपरिगृहीतत्वादत्यंतमेवानपेक्षास्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि
तदप्राप्तिः । वैशेषिकराद्धांतो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिक
त्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धांतो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदा वा म
द्वा तत्रैते त्रयो वादिनो भवंति केचित्सर्वास्तित्ववादिनः केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनोऽन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति तत्र ये सर्वा
स्तित्ववादिनो बाह्यमांतरं च वस्त्वभ्युपगच्छंति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तं च तांस्तावत्प्रतिब्रूमः तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयो भौति
कं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यंत इ
ति मन्यंते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंचस्कंधाः तेऽप्यध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यंत इति मन्यं
ते तत्रेदमभिधीयते योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः
कृ स्कंधहेतुकश्च पंचस्कंधीरूपस्तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानु त्रा वार
पपत्तिरित्यर्थः । कुतः समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वादन्यस्य च कस्यचिच्चेतन

ध्यान

स्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहंतुरनभ्युपगमान्निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसंगादाशयस्याप्यन्यत्वानन्य-
त्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तस्मात् समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपप-
त्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥१८॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ ॥ यद्यपि भोक्ता प्रशासि-
ता वा कश्चिच्चेतनः संहंता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्यां चोप-
पद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना
तृष्णोपादानं भवो जातिर्जरामरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचि- ३८
त्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपंचिताः सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमि-
त्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत् । तन्न कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा-
त् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पू-
र्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवेद्भवेन्नतु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्था-
दाक्षिप्यते संघात इत्युक्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ यदि तावदयमभिप्रायः । अविद्यादयः संघातमंतरेणात्मानमलभमाना अपेक्षं-
ते संघातमिति । ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यं । तच्च नित्येष्वप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु

२

नोपभुक्तस्य फलस्य संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां। किमंग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेषु आश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्यु-
पगम्यमानेषु संभवेत्॥ अथायमभिप्रायः। अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति। कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्त-
स्यैव निमित्तं स्युः। अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्त्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति। तदपि संघातात्संघातां-
तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येतानियमेन वा सदृशो विसदृशो वोत्पद्येत नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गल-
स्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्। अनियमाभ्युपगमेपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो
वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात्। उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं। अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्ते-
ति तवाभ्युपगमस्ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यं।
अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यं। अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः। तस्मा-
दितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु संघातः सिध्येद्भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः।
॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥ उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति तदपि तूत्प-
त्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभंगवादिनोयमभ्युपगमः उत्तरस्मिन्क्षणे उत्पद्यमा-
ने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति। न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुं। निरुध्य-

मानस्याभिरूढस्य वा पूर्वक्षणस्याभावप्रसंगात् उत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः। अथ भावाभ्युपरिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्त
रक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायः तथापि नैवोपपद्यते। भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणांतरसंबंधप्रसंगात्। अथ भा
व एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायस्तथापि नैवोपपद्यते। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यभावात् स्वभावोपरागाभ्युपग
मे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभंगाभ्युपगमस्यागमप्रसंगः। किंनैवमस्वभावोपरागेण हेतुफलभा
वमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्त्वापेरतिप्रसंगः। अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातां अवस्थांतरं वा वस्तुनस्तम
व वा सर्वथापि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुसाम्यं उत्पादनिरोधशब्दौ वप
र्यायाः प्राप्नुतः। अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादनिरोधयोर्मध्यवर्तिनो वस्तुनस्तथाद्यंतावस्थे अवस्थेऽभि ३५
लप्येते इति। एवमप्याद्यंतमध्यक्षणत्रयसंबंधित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः। अथार्थांतरभूतावेवोत्पा
दनिरोधौ वस्तुनः स्यातां अश्वमहिषवत्ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसंगः। यदि च दर्शना
दर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातां एवमपि च स्वधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसंग एव। तस्मादप्यसंग
तं सौगतं मतं॥ ॥असतिप्रतिसंख्योपरोधो योगपद्यमन्यथा॥ ॥क्षणभंगवादे पूर्वः क्षणो निरोधप्रस्ताव्रोत्तरस्य क्षण
स्य हेतुर्भवतीत्युक्तं। अथासत्यवस्तुनो कल्योत्पत्तिं अपातनः प्रतिसंख्योपरोधः स्यात् तत्र बुद्धिपूर्वविधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तवेता

उत्पद्येत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। निर्हेतुकायां चोत्पत्तौ अप्रतिबंधात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठते पू
र्वक्षण इति ब्रूयात् ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात् तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्। क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोप
रुध्येत॥ ॥प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्॥ ॥अपि च वैनाशिकाः कल्पयंति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृ
तं क्षणिकं चेति। तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते। त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरूपाख्य
मिति मन्यंते। बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते। तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। आवरणा
भावमात्रमाकाशमिति। तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति। निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे। प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानि
रोधयोः प्राप्तिरसंभव इत्यर्थः। कस्मात् अविच्छेदात्। एतौ हि प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ संतानगोचरौ वा भावगोचरौ वा।
न तावत्संतानगोचरौ संभवतः। सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात्।
नापि भावगोचरौ संभवतो नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबले
नान्वय्यविच्छेददर्शनात्। अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात्। तस्मा
त्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः॥ ॥उभयथा च दोषात्॥ ॥यो यमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या
निरोधांतःपाती परिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात् स्वयमेव वा पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशा
भ्युपगमहानिप्रसंगः। उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसंगः। एवमुभयथापि दोषप्रसंगादसमंजसमिदं दर्श

सं स्पानं का

नं॥ ॥आकाशे चाविशेषात्॥ ॥यत्तु तेषामभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति। तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं
पुरस्तान्निराकृतं आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः। प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानि
रोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्। आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तु
त्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नान्प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं। गंधादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चा
वरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतां एकस्मिन्सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णांतरस्योत्पित्सतोऽनवकाश
त्वप्रसंगः। यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशेष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यात्। नावर
णाभावमात्रं। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत। सौगते हि सम
ये पृथिवी भगवन् किंसन्निश्रया इत्यस्मिन्प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामंते वायुः किंसंनिश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य ३६
प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निश्रय इति। तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समंजसं स्यात्। तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्याव
स्तुत्वं। अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धं। न ह्यवस्तुनो नित्य
त्वमनित्यत्वं वा संभवति। वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य। धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपा
ख्यत्वं॥ ॥अनुस्मृतेश्च॥ अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्यु
पेयात् न च सा संभवति अनुस्मृतेः। अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमनुस्मृतिः। सा चोपलब्ध्येककर्तृका

न्युपगमहानिः अपरिहार्या द स्य २

कासतीसंभवति पुरुषान्तरोपलब्धविषयेषु रूपान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात्। कथं सु हन्त दोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शि
स्मारास्य ३ न्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्नस्पष्टः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धो ह
मदोद्राक्षमिति। यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात् ततोहमेवाद्राक्षी [illegible] प्रतीयान्न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्। यत्त्वेवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरण दन्यद ३
योर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वो लोकोऽवगच्छति। स्मराम्यहमसावदोद्राक्षीदिति यथा इह त्वहमदोद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशि
कोप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति। न नाहमिति स्वात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निह्नुते। यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाशवानिति तथात्रैवं स
ति एकस्य दर्शनस्मरणलक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाद्वैनाशिकस्य [illegible] स्यात्। तथानंतरामनंतरामात्मनस्त्वप्रति
पत्तिं प्रत्यभिज्ञानन्येककर्तृकामात्माद्युक्त्या सादनीतात्वप्रत्यभिज्ञाजन्मनष्टा एककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं सत्याभं
वावादी वैनाशिको नापत्रपेत। स यदि ब्रूयात् सादृश्याद्देतत्संपद्यत इति। तं प्रति ब्रूयात् तेनेदं सदृशमिति हि यायत्तत्सा
दृश्यस्य लक्षणम् गवादिभिः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्य अभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसंधानमिथ्याप्रलाप मिति
एव स्यात्। स्यादेवं पूर्वोत्तरयोर्द्वयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तद्भावे स एकः क्षणद्वयावस्थानात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा
पीड्येत। तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेन्न। तेनेदमिति भिन्नपदार्थो
पादानात् प्रत्ययान्तरमेव चेत् सादृश्यविषयं स्यात् तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगो नर्थकः स्यात् सादृश्यमित्येव प्रयु

स्य २

स्म५.

यात्। यद्यपीह लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदास्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्म
नश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति। एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः
केवलं ख्यापयेत्। न चायं सादृश्यात्संव्यवहारो युक्तः तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च। भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तु
नि विप्रलंभेन संदेहः तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः उपलब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति। स एवाहं स्यां तत्सदृशो
वेत्यपि। य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्म[illegible]रामीति निश्चिततदभावोपलंभात्। तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकस
मयः॥ ॥नासतोऽदृष्टत्वात्॥ ॥इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभा ३
वाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्येत। दर्शयंति चाभावाद्भावोत्पत्तिं नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति। विनष्टाद्धि किल बीजादंकुर उ
त्पद्यते तथा विनष्टात्क्षीराद्दधि मृत्पिंडाच्च घटः। कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येताविशेषात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येत। तस्मा ३७
दभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽंकुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यते। तत्रेदमुच्यते। नासतोऽदृष्टत्वादिति।
नाभावाद्भाव उत्पद्यते। यद्यभावाद्भाव उत्पद्येताभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात्। न हि बीजादीनामु
पमृदितानां योऽभावस्तस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन बीजादेवांकु
रो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात्। निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वा

त्प२ नै

भ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽयंकुरादयो जायेरन्न चैवं दृश्यते। यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामि
व नीलत्वादि। ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत। नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात् अभावत्वादेव श
दि ३ शविषाणवत्। अभावाच्च भावोत्पत्तौ अभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्। न चैवं दृश्यते। [illegible] सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वे
न रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात्। न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। मृद्वि
कारानेव तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति। यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुप
६ तदयुक्तं पत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति। तदुरुक्तं। स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकारणभा
वदर्शनात्। येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थाकारणमभ्युपगम्य
ते। अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्। तस्मादसद्भ्यः शशविषा
णादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सद्भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः। अपि
च चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावो
त्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगतमपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते॥ ॥उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः॥ ॥य
दि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येतैवं सति उदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्। अभावस्य

कुलत्वाच । कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्य सस्यनिष्पत्तिः स्यात् । कुलालस्य मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्या
प्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तूनतन्वानस्यापि वानस्य वस्त्रलाभः । स्वर्गापवर्गयोस्तु न कश्चित्कथंचित्समीहे
त नचैतच्छक्यतेऽभ्युपगन्तुं वाक्येनेति । तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ ॥७॥५६॥ नाभावउ
पलब्धेः ॥ ॥ एवं तावद्बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायात्मत्वादिदूषणेषु कृतासु चिन्तु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यव
तिष्ठते । केषांचित्किल विनेयानां बाह्यवस्तु[illegible]न्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचि
ता नासौ सुगताभिप्रायः । तस्य तु विज्ञानैकस्कंधवाद एवाभिप्रेतः । तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ ए
व प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते । सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । क
थं पुनरवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वो व्यवहारो न बाह्योऽर्थो विज्ञानव्यतिरिक्तोऽस्तीति । न ह्यसंभवादिति स्यात् । स हि बाह्यो ३८
ऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युः तत्समूहा वा स्थूलादयः । तत्र न तावत्परमाणवः स्तोतादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भ
वितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुत्पत्तेः । नापि तत्समूहाः । तत्रापि तावदवयविनां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमश
क्यत्वात् । एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रति
विषयं पक्षपातः स्तंभज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति । नासौ ज्ञानगतं विशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यव
श्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्यांगीकर्तव्यम् । अंगीकृते च तस्मिन् विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिकार्थसद्भा

वकल्पना। अपि च सहोपलंभनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति। न ह्यनयोरेकस्यानुपलंभेऽन्यस्योपलंभोऽस्ति।
न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं। प्रतिबंधकारणाभावात्। तस्मादप्यर्थाभावः। स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यं। यथा हि स्वप्नमायामरीच्यु
दकगंधर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवंति। एवं जागरितगोचरा अपि स्तंभादिप्रत्यया भवि
तुमर्हंतीत्यवगम्यते प्रत्ययत्वाविशेषात्। कथं पुनरसति बाह्येऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते वासनावैचित्र्यादित्याह। अ
नादौ हि संसारे बीजांकुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते। अपि चान्व
यव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते स्वप्नादिष्वंतरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्यो
भाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्। अंतरेण तु वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वा
त्तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्येति। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ नाभाव उपलब्धेरिति। नैव खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं श
क्यते। कस्मादुपलब्धेः। उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तंभः कुड्यं घटः पटः इति। न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो
भवितुमर्हति। यथा हि कश्चिद्भुंजानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुंजे न वा तृप्यामीति त
द्वदिंद्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात्। ननु
नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति। किंतूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि। बाढमेवं ब्रवीषि निरंकुश

त्या ब्र ३ दि ३

त्वात्तेऽन्तःस्थ न तु स्तुपेतं श्रवीषिप्यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगंतव्य उपलब्धेरेव। नहि कश्चिदुपलब्धिमे
वस्तं सः कुर्यात्मेत्युपलभते। उपलब्धिविषयमतेने वस्तुस्तंभकुंभादी सर्वे लौकिका उपलभंते। अतस्मै वमेव सर्वे लौकि
का उपलभंते यन्मुक्ताणां अपि बालमथमेवमावक्तते यदं तदेव यद्रूपं तद्बहिर्वदवभासत इति। ते पि सर्वे लोकाः अभिसंधा
वहिरवभासा भासे विदं अतिलक्षमानाः सत्यात्स्याद्वकामायवाल समर्थे बहिर्वदिति वक्तुरणं ऊर्वे ता इत रथा हि कस्माद्ब
हिर्वदिति ब्रूयुः। नहि विस्तुभित्तोवंध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिद्वदतीति। तस्माद्यथाद्भुतमेव तत्त्वमभ्युपगंतव्यं बहिर्व
ह त हिरेवावभासई भितुकमभ्युपगंतुं न तु बहिर्वदवभासत इति। ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवात् बहिर्वदवभासत इत्यर्थव
लो स्थितं। नापरस्यार्थस्याध्यवसायः। एवं प्रमाणप्रवृत्तिपूर्वकोऽसंभवासंभवोऽवधार्यते न पुनः संभवासंभवपूर्विका प्र ३२
५ माणवृत्त्यवृत्तीयस्य च घटस्यार्थनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तेन संभवति यतु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते
तेन संभवति इहतु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभवतीति
ग्राह्यतोपलब्धेरेव। न न ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः बहिरूप
लब्धेश्च विषयस्य। अत एव सहोपलंभनियमोऽपि प्रत्ययक्षणयोः पापापायभावहेतुकोनालैद हेतुकस्त्यंगंतव्योऽप
पि वद्घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदेन विशेषस्य ज्ञानस्य। यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरि
व २

त ५

ति सौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदेन गोत्वस्य। द्वाभ्यां च भेदे एकस्य सिद्धो भवति एकस्माद्द्वयोः तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घट
दर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यं। अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य यथा क्षी
रगंधः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गंधरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य। तद्वत्। अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरका
लयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः। ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रति
ज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबंधमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगता हीयेरन्। किं चान्यद्वि
ज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योर्थः स्तंभः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं। विज्ञानमनु
भूयत इति चेत्। बाह्योप्यर्थोनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगंतुं। अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न त
था बाह्योर्थ इति चेत्। अत्यंतविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्यग्निरात्मानं दहतीतिवत्। अविरुद्धं तु लोकप्र
सिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन ज्ञानेन बाह्योर्थोनुभूयत इति नेच्छसि अहो पांडित्यं महद्दर्शितं। न चार्थाव्यतिरिक्तमपि ज्ञानं
स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव। ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्य
नवस्था प्राप्नोति। अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वाद्विज्ञानस्य ज्ञानांतरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावा
नुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति। तदुभयमप्यसत्। विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकांक्षानुत्पादादन
वस्थाशंकानुपपत्तेः। साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रुपलभ्यभावोपपत्तेः। स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणो

मुपधिपता ४ वि १

ऽप्रकाशस्यापत्तात्। किं वा स्वप्रदीपवत् विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता ऽप्रमाणागम्यं ज्ञानमनवगं
तकर्मित्युक्तं स्यात्। किं लाघवमप्यस्तु प्रदीपस्य स्वप्रथनवत्। वा तु मेव मनुभवरूपत्वात् विज्ञानस्य स्वतःप्रकाशत्वयानु
रोधात् इत्येवं तत्। नान्यस्यावगंतुरपेक्षा हेतुः साधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनादतो विज्ञानस्यापि प्रकाश्यमानतो विशेषस्य से
वान्यस्मिन्नवगंतरि अपेक्षणं प्रदीपादिरिव कामयते प्रकाशिनोऽवगंतुः स्वयं सिद्धता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवममपक्षस्य
या वा वोऽस्त्वंतरेणापि सिद्धिरिति चेत्। न विज्ञानस्यापि तस्य धर्मानेकत्वादिविशेषवत्वाभ्युपगमात्। अतः प्रदीपवद्विज्ञा
नस्य अलिसिद्धतावगम्यते स्वसंप्रत्यप्रसाधिता॥ ।वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ ।यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्न
दिप्रत्ययवद्बाह्ये जागरितगोचरा अपि स्तंभादिप्रत्यया विनैव बाह्यमर्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति तत्प्रतिवक्तव्यं अ
त्रोच्यते। न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितप्रत्यया भवितुमर्हन्ति कस्माद्वैधर्म्यात्। वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः। किं ४०
पुनर्वैधर्म्यं बाधाबाधाविति ब्रूमः। बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम
इति। न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति। एवं मायादिष्वपि भवति यथा
यथं बाधः। नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तंभादिकं कस्यांचिदवस्थायां बाध्यते। अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनं उप
लब्धिस्तु जागरितदर्शनं। स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयते अर्थवियोगार्थसंप्रयोगात्मकमिष्टं पु
त्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामीति। तत्रैवं सति न शक्यते मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात् स्वप्नो

त नो

कं १ वेतु १

पलब्धिवदित्युभयोरंतरं स्वयमनुभवता।न च स्वानुभवापलापः प्रज्ञामानिना युक्तः कर्तुं।अपि चानुभवविरोधप्र
संगाज्जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालंबनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते न च यो यस्य स्वतो
धर्मो न संभवति सोन्यसाधर्म्यात्तस्य संभविष्यति न ह्यग्निरुष्णोनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति।दर्शि
तं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥ ॥नभावोनुपलब्धेः॥ ॥यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावक
ल्पत इति तत्प्रतिवक्तव्यं।अत्रोच्यते।न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानां।अर्थोपलब्धि
निमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवंति अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः।अनादि
त्वेप्यंधपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः।यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्था
पलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ।विनार्थोपल वै ५
ब्ध्या वासनानुपपत्तेः।अपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थ
सद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः।अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः संस्काराश्च नाश्रयमंतरेणावकल्पं
ते एवं लोके दृष्टत्वात्।न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोनुपलब्धेः॥ ॥क्षणिकत्वाच्च॥ ॥यदप्यालयविज्ञानं नाम
वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानाम

धिकरणे संधिं कर्तुमर्हति। न हि कालत्रयासंबंधिन्येकस्मिन्नन्वयिनि असति पूर्वदृष्टे वा सर्वार्थे दर्शिते देशकालनिमि
२५। त्तापेक्षं वासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहाराः संभवंति। क्षिरूपचेतालयविज्ञानस्य सिद्धांतत्वाल्लैयहानिः।
अपि च विज्ञानवादे क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्ध्यानिबाह्यार्थवादे क्षणिकत्वानिबंधनानि दूषणान्यत्रापि वि
चिंतानि। तत्रैव सर्वस्मादेव सर्वनिरोधादिदूषणमादधतानीहाप्यनुसंधातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृ
तौ बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च। शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणायनादरः
क्रियते। नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धलोकव्यवहारोन्यतत्वमनधिगम्य शक्यतापह्नोतुं अपवादस्योत्सर्गप्रसि
द्धः॥ ॥सर्वथानुपपन्नत्वात्। किं बहुना यथा यथायं वैनाशिकसमयः प्रत्युपपत्तिमात्रयः परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकू ४१
पवद्विदीर्यत एव। न कोपि क्वचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः। अतस्तथानुपपन्नो वैनाशिकतंत्रव्यवहारः। अपि च बाह्यार्थ
विज्ञाने शून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा प्र
आप्तविरुद्धप्रतिपत्त्या विमुखस्य बुद्धिमान् आत्महितः सर्वथाप्यनादरणीयोयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रा
यः॥ ॥१५॥५७॥ ॥नैकात्मतां न सत्त्ववात्॥ ॥निरस्तः सुगतसमयः। विवसनसमयस्तु दीनानि निरस्यते। सप्त तेषां
पदार्थाः सम्मताः जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जराबंधमोक्षनामानः संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ य

थायोगं तयोरेवेतयंत सोवादिदितिमंन्यंते। नयोधिमम परं प्रपंचमारस्तेकं वास्तिकायानामजीवास्तिकायः पुद्गलास्तिका
यः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति। सर्वेषामप्येषामवांतरभेदाश्च बहुविधाः स्वसमयपरि
कल्पितान्वर्णयंति सर्वत्र चेमं सप्तभंगीनयं नाम न्यायं अवतारयंति। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च ना
स्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति। एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्व
पी मं सप्तभंगीनयं योजयंती। अत्राचक्ष्महे न्यायमस्युपगमो युक्त इति। कुतः एकस्मिन्नसंभवात्। नह्येकस्मिन्व
स्तुनि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत्। यएते सप्तपदार्था निर्द्धारिता एतावंतस्त
रूपाश्चेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वा स्युरित्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञान
वदप्रमाणमेव स्यात्। अनेकांतात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानं मुत्पद्यमानं संशयज्ञानवदप्रमाणं भवि
तुमर्हतीति नैतद्युक्तं। निरंकुशं ह्यनेकांतं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति २४
स्यान्नास्तीत्यादि विकल्पोपनिपाताद निर्धारणात्मकतैव स्यात्। एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षे
स्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेत्येवं सति कथं प्रमाणं ततः तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासु उपदेष्टुं
शक्नुयात्। कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन्। ऐकांतिकफलत्वनिर्धारणे हि

त्व२

ध

मति तस्मा(ध)नानुपादेयवचनः सर्वो नो को नाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा। अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तादिवदनादे
यवचनः स्यात्। तथा पंचानामस्तिकायानां पंचसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमानास्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे पंचानां तु न
त्प लनस्याद्धितो न्यूनसंख्यत्वमधिकसंख्यत्वं वा प्राप्नुयात्। न चैतेषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति। अवक्तव्यत्वे
न्तोऽन्ये न्नुक्तं ते नावक्तव्यास्ते धिधिपूर्तिर्षि हुं। उच्यमाना यतस्तथैवावधार्यते नावधार्यत इतीव। तथा तद्वधारणपक
लेसम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपदास्यैवस्याद्
नमस्यापि वचनस्य। स्वर्गापवर्गप्राप्त्यपक्षे भावः पक्षे चाभावः। तथा पक्षे नित्यत्वापक्षे चानित्यत्वे त्यवधारणाभा
जीव प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। अनादिसिद्धजीवस्य तत्तीर्थेषु स्वस्वभावस्वभावानामयथावस्थानस्वस्वभावत्वप्रसंगः। एवं ४२
जीवादिषु पदार्थेषु एकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मयोर्विरुद्धयोरसंभवात् स चैवैकस्मिन्नेव धर्मिणि सत्त्वस्यैव
मीत तस्यामेव सत्त्वे नैव संस्वस्या संभवादसंगतमिदमार्हतं। एतानेवानेकानि दूषणानि न्यायसिद्धत्वाद्घनेकांता
त्यपगमानि निराकृतामंतव्याः। पक्षपुद्गलसंज्ञकेष्वोगुण्याः संघाताः संभवतीति तस्यैवापोद्धारणेन निराकरणेन
भिन्नारूपं भवतीत्यतो न पृथङ्निराकरणाय यस्य मे॥ ॥एवं चात्मकात्स्न्यं॥ यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासं
सर्वो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्यते। कथं शरीरपरिमाणो हि जी

प्र२ मतं४ कैल्पयंति३ यतिरिक्ता४

द्विप एकदेशेऽसमावेशो देहपरिमाणस्य सर्वस्य [illegible] तद्देहाद्बहिरपि जीवोपगतेः द्विप

वमार्हता मन्यंते। शरीरपरिमाणतायां सत्यामकृत्स्नो सर्वगतः परिछिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्ये
त। शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म
प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्। पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न पुत्तिकाशरीरे कृत्स्नः संमीयेत। समान एष एकस्मिन्न
पि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्। अनंतावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विक
सेयुरिति। तेषां पुनरनंतानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यं। प्रतिघा
ते तावन्नानंतावयवाः परिछिन्ने देशे संमीयेरन्। अप्रतिघातेप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्ते
र्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसंगः स्यात्। अपि च शरीरमात्रपरिछिन्नानां जीवावयवानामानंत्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं। अथ पर्या
येण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छंति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छंतीत्युच्येत तत्राप्युच्यते॥ ॥न च
पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः॥ ॥न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरो
धेनोपपादयितुं शक्यते कुतो विकारादिदोषप्रसंगात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमा
णस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं। विक्रियावत्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बंधमोक्षाभ्युपग
मो बाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत्संसारसागरे निमग्नस्य बंधनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवती

त्मा। किं चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चि
दवयवः आत्मेति स्यात् न च स निरूपयितुं शक्यते ऽयमसाविति। किं चान्यदागच्छंतश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवंत्यप
गच्छंतश्च क्व विलीयंत इति वक्तव्यं न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च विलीयेरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदं
धी४ न्यः साधारणो साधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किं चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा
स्यात् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् अत एवमादिदोषप्रसंगान्न पर्यायेणाप्यवयवोप
गमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरांतरप्र
तिपत्तावकार्त्स्न्यप्रसंजनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेपि स्रोतःसंताननित्यतान्या
ना येनात्मनो नित्यता स्यात् यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्थानेपि तत्संताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशंक्य अनेन ४३
सूत्रेणोत्तरमुच्यते। संतानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसंगो वस्तुत्वेप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसंगादस्य प
क्षस्यानुपपत्तिरिति॥ ॥अंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः॥ ।अपि चांत्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरि
माणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगादविशेषप्रसंगः स्या
देकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरांतरप्राप्तिः। अथवांत्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयो

नै२ पि५ त

रण्य एवास्तु योवस्थितपरिमाण एव जीवस्यात्तस्मादविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगंतव्यो न शरीरपरिमाणो
तश्च सौगतवदार्हतं मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यं ॥ ॥३६॥५८॥ ॥पत्युरसामंजस्यात्॥ ॥इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरका
रणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथमवगम्यते प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादभिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधि
ष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमि
ह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलो निमित्तकार
णमीश्वर इत्येष पक्षो वेदांतविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकारा
केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयंति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः
प्रधानपुरुषेश्वरा इति माहेश्वरास्तु मन्यंते। कार्यकारणयोगविधिदुःखांताः पंच पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशवि
मोक्षणायोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति। तथा वैशेषिकादयोपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमि
वं त्तकारणमीश्वरं वर्णयंति। अत उत्तरमुच्यते पत्युरसामंजस्यादिति पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जग
त्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मादसामंजस्यात् किं पुनरसामंजस्यं हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य
रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्मापेक्षित्वाददोष इति चेत्। न कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्य

प्रवर्त्य

स्य इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्। नानादित्वादिति चेत्। न वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादंध
परंपरान्यायापत्तेः। अपि च प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयान्न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमा
नो दृश्यते। स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामंजस्यं स्वार्थवत्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसंगात्।
पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामंजस्यं॥ ॥संबंधानुपपत्तेश्च॥ पुनरप्यसामं
जस्यमेव। नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोंतरेण संबंधं प्रधानपुरुषावीशीत। न तावत्संयोगलक्षणः संबंधः संभ
वति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च। नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रितभावानिरूपणात्। नाप
न्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबंधः संभवति कस्यचित्कार्यकारणभावस्यैवाप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमिति चेन्न
५ ता तस्यैकात्म्यलक्षणसंबंधोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टं सर्वम ७४
भ्युपगंतव्यं। परस्य तु दृष्टांतबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगंतव्यमित्ययमस्त्यतिशयः
परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत् न इतरेतराश्रयप्रसंगात्। आगमप्रत्ययात्सर्वज्ञसि
द्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति। तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना। एवमन्यास्वपि वेदबा
ह्येश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामंजस्यं योजयितव्यं॥ ॥अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिक

ल्पितस्येश्वरस्य स हि परिकल्प्यमानः कुंभकार इव मृदादीनि प्रधानादीनि अधिष्ठाय प्रवर्त्तयेन्न चैवमुपपद्यते। नह्यप्रत्य
क्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यात्। करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ॥स्यादेतत् यथा कर
णग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोधितिष्ठत्येवं प्रधानमपीश्वरोधिष्ठास्यतीति तथापि नोपपद्यते। भो
गादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते। न चात्र भोगादयो दृश्यंते। करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारि
णामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन्। अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते। अधिष्ठानानुपपत्तेश्च। इतश्चानुपपत्तिस्तार्कि
कपरिकल्पितस्येश्वरस्य। साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानोतश्च दृष्टांतवशेना
दृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किंचिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्। न च तद्वर्णयितुं शक्यते सृष्ट्यु
त्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः। निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरेवं लोके दृ
ष्टत्वात्॥ ॥करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ॥अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शरीरं कामेन
कल्प्येत। एवमपि नोपपद्यते। सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसंगादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥ ॥अंत
वत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ ॥इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनंतश्च। अ
नंतं च प्रधानं अनंताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यंते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेय

वा
तापरिच्छेद्येतवान्न परिच्छिद्येत तु उच्यते यथापि दोषोऽनुषक्त एव। कथं पूर्वस्मिन्संख्यावधि कल्पद्वयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरु
षेश्वराणामंतवत्त्वमवश्यंभावि। एवं लोके दृष्टत्वात् यत्किल लोके यत्तापरिच्छिन्नं वस्तु पटादि तदंतवद्दृष्टं। तथा प्रधानपुरु
षेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादंतवत्स्यात्। संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं। स्वरूपप
रिमाणमपि तत्कृतमीश्वरेण परिच्छिद्येत। पुरुषगता तावदनंता संख्या। तत्रेयत्तापरिच्छिन्नानां संसारान्मुच्यंते तेषां
संसारोंतवान्संसारित्वं च तेषामंतवत्। एवमितरेषामपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां वांतवत्त्वं स्यात्। प्र
प्रधानेन च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारत्वेनास्ति मनंतत्वं च तया मीश्वरः किमधिष्ठेत् किंविषये वास ५५
व र्वज्ञतेश्वरता स्यात्। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमंतत्वे सत्यादिमत्त्वप्रसंगः। आद्यंतवत्त्वेन शून्यवादप्रसंगः। अथ मा
स्त्यादयं दोष इत्यनंता एवाभ्युपगम्यते। न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चैवेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्व
रस्य सर्वज्ञताभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्यते। तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः॥ ॥७॥
४२॥ ॥उत्पत्त्यसंभवात्॥ येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्या
तः। येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। न कुत इति समा
प४

श्रयणेनाप्येवंरूप ईश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति श्रुत्यनुसारिणी स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः कस्य
हेतोरयं पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। उच्यते यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवति तथाप्यस्त्यं ऽशं
शान्तरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याचिख्यासाप्रयत्नः। तत्र भागवता मन्यन्ते। भगवानेवैको वासुदेवो निरं
जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्न
व्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च। वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते संकर्षणो नाम जीवः प्रद्युम्नो नाम मनोऽनिरुद्धो नामाऽ म
हंकारः। तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यं। तमित्थंभूतं भगवंतमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्या
ययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवंतमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्र
सिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति तन्न निराक्रियते स एकधा भवति त्रिधा
भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात्। यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षण
माराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्।
यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणात्प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः॥ वासु ने २
देवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति। अनित्यत्वादिदोषप्रसंगात्। उत्पत्तिम

प्रविलय १

त्वाद्धि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्कारणप्राप्तौ कार्यस्यप्रसंगात्। प्र
तिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इति। तस्मादसंगतैषा कल्पना॥ ॥न च कर्तुः करणं॥
इतश्चासंगतैषा कल्पना। यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते वर्णयंति च भागवताः क
र्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्प्रद्युम्नसंज्ञकं करणमुत्पद्यते मनः। कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञको ऽहंकार इति।
न चैतद्दृष्टांतमंतरेणाध्यवसातुं युक्तं। न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे॥ ॥विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥ अ
थापि स्यान्नैवैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयंते। किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्य
तेजोभिरैश्वर्यैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यंते। वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति। तस्मा
न्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते। एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसंभवस्याप्रति ४८
षेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारांतरेणेत्यभिप्रायः। कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना
एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति ततो नेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेके
नैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः सिद्धांतहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अ
थायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवो न

द्विासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य अतिशयाभावात् भवितव्यं हि
कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः । न चासत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पंचरात्रसिद्धान्तिभिर्वा
सुदेवादिष्वेकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते वासुदेवा एव हि सर्वे निर्विशे
षा इष्यन्ते । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन् ब्रह्मादेः स्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वाव
गमात् ॥ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणित्वकल्पनादिलक्षणो ज्ञानैश्व
र्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणा आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनाद्वेदविप्रतिषेधश्च भवति च
तुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिवेदनिन्दादर्शनात् तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सि
द्धं ॥ ८ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यशारीरकमीमांसाभाष्ये
कृसगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ न वियदश्रुतेः ॥ वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थ
ना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्नेति । तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति केचिन्ने
वं जीवस्य प्राणानां च एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपे
क्षत्वं स्थापितं तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षत्वमाशंक्येत इत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मल
त्वाय परः प्रपंच आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्तमैकात्म्यसिद्धिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य

त्वं स्यते किमस्यात्मनिरस्यकतनास्तीति तत्र तावत्प्रतिपाद्यते नवियदश्रुतेरिति न खल्वाकाशमुत्पद्यते। कस्मादश्रुते
र्नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति छांदोग्ये हि सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्र
ते कृत्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत इति च पंचानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदिं कृत्वा त्रयाणां तेजोबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते
श्रुतिश्च नः प्रमाणम् अतींद्रियार्थज्ञानोत्पत्तौ। न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी। तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्ति
रिति॥॥अस्ति तु॥॥तुशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे मा नामाकाशस्य छांदोग्ये भूदुत्पत्तिः श्रूयते तु तैत्तिरीया हि समा
मनंति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः। क्वचि
त्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति। नन्वेकवाक्यतानयोः श्रुत्योर्युक्ता। सत्यं युक्ता न तु सावगंतुं शक्यते। ४७
कुतस्तत्तेजोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबंधानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति। ननु स
कृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबंधो दृश्यते। यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृज
तेति योजयिष्यामि नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि छांदोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके चाकाशस्य न चोभयोः प्रथम
जत्वं संभवति। एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोपि व्याख्यातः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्रा
पि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तेजः संभूतमिति सकृच्छ्रुतस्योपादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्सं

सौ ५

वेषामनुपपत्तेर्वायोरग्निरिति यच्छ्रुतीनां नानात्वात् अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥ ॥ गौण्यसंभवात् ॥ नास्ति
वियत उत्पत्तिरित्येव । या त्वियं तत्र वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति कस्मादसंभवात् न
ह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसंभवादा
काशस्योत्पत्तिं वारयंति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं द्रव्यमुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजा
तीयमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैकजातीयमनेकं च द्रव्यमारंभकमस्ति यस्मिन्समवा
यिकारणे सत्यसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशमुत्पद्येत । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमे
वाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न
बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य न पुनः पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवका
शमसुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुं । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः ।
तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति । यथा च घटाकाशः करका
काशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेप्यारण्यानाकाशेष्वालभेरं
न्निति एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥ शब्दाच्च ॥ शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह वायु

थांतरिक्षं वै तदमृतमिति। न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते। आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति चाकाशेन ब्रह्मणो नित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां अ. २
धर्माभ्यामुपमिमानो आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते। स यथानंतोऽयमाकाश एवमनंतोऽयमा पा. ३
त्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम्। आकाशशरीरं ब्रह्म। आकाश आत्मेति। न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति
नीलेनेवोत्पलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ ॥ इदं पदोत्तरं सूत्रं स्या
देतत्कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिषु मुख्यव
र्तमानस्य मुख्यत्वं संभवति आकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरम् स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशा
द्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादि
षु गौणः प्रयोगः आनंदे च मुख्यः। यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अंजसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्व ४९
त्। कथं पुनरुत्पत्तौ नभस एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति कथं
च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते एकमेवेति तावत्स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित्कुंभका
रकुले मृद्दंडचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयान्मृदेवैकाकिनी पूर्वे
द्युरासीदिति स चावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रायान्न दंडचक्रादि तद्द्वितीयप्रति

रधिष्ठात्रंतरं वा रयितोयथा मृद्दोमय प्रकृतेः कुंभस्य कारोधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणोऽन्यगम्यस्ततेरन्योधिष्ठातास्तीति। न
वा नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति
क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्याप्तिवत्त्वामूर्तत्वादिधर्मसामान्यात् सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति
तेनान्यत्वमवसीयते तथा काशशरीरं ब्रह्मेति सादिश्रुतिर्व्यापि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः। अत एव ब्रह्मविज्ञानेन सर्ववि
ज्ञानसिद्धिः। अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाका
शं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति। यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिंदवः प्रक्षिप्ताः
संतः क्षीरग्रहणे नैव गृहीता भवंति। न हि क्षीरग्रहणादब्बिंदुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकाल
त्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति। तस्माद्भाक्तं नभसः संभवश्रवणमित्येवं प्राप्त इदमाह।। ।।प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरे
काच्छब्देभ्यः।। ।।येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदित
मिति कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। न काचन मत्तो बहिः किंचिदस्तीत्येवंरूपा प्रतिवेदांतं प्रति
ज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्याद्यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्या
द्व्यतिरेको हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत स चाव्यतिरेक एवमुपपद्येत यदि कृत्स्नं वस्तु

आतमेकस्माद्ब्रह्मणउत्पद्येत तच्छब्देभ्यः प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भ
वतीति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः सदेव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत इत्येवं कार्यजालं प्रदर्श्य अव्यतिरेकं प्रदर्शयति ऐतदात्म्य
मिदं सर्वं मैतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः तत्र यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञा
यत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुं । तथा प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन ताम्
एव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्येवमाद्याः तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदु
क्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका ४८
त५ शः संभूत इति । सत्यं दर्शितं विरुद्धं तु तत्तेजोऽसृजतेत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । नैकवाक्यत्वात्सर्वश्रुतीनां । भवत्वेकवाक्यत्वमविरु
द्धानामिह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबंधासंभवात् द्वयोश्च प्रथमजत्वासंभवात् विकल्पासंभवाच्चे
ति । नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः वायोरग्नि
रिति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुं । शक्या परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः । तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति । न हीयं श्रुतिस्तेजो
जनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसि द्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासंभवात् ।

अश्वत्वे कोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं स्यादित्येकवाक्यकल्पनायां संसर्गस्यानभिरूढार्थत्वेन श्रुतिहानिः स्यात्। न चास्माभिः सकृच्छ्रुत
स्य सकृच्छ्रुतस्रष्टव्यादृष्टसंबंधोभिधीयते। किंत्वनंतरश्रवणेन स्रष्टव्यांतरोपसंग्रहात्। यथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति सर्वं साक्षा
देव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मत्वं श्रूयमाणं न भेदशांतरविहितं तेन। प्रमुख्यं तल्लिक्रमं वा स्यात्। इत्थं नेदं सोपि ब्रह्मगदयं श्रूय
माणं न श्रूयते तरविहितं तेन सः प्रसुखवस्तूत्पत्तिक्रमं वारयितुं महति। न पुत्रामविधानार्थमेतद्वाक्यं तज्जलानिति शांत उपासीतेति
श्रूतेन तत्स्रष्टिवाक्यं तस्मादेतत् प्रत्येक्यांतरप्रसिद्धं क्रममनुसरत्कुम् इति तन्न भोस्त्व इति चेत स्रष्टिवाक्यं तस्मादिदं यथाश्रुतिक्रम ते ५
मो गृहीतव्य इति। नेत्युच्यते। नहि तेजः प्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति। पदार्थधर्मत्वात्क्र
मस्य। अपि च तत्तेज आरब्धं नेति नानाक्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोस्ति अपि तु क्रमागम्यते। नवा वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यंतरप्र
सिद्धं न क्रमेण निवार्यते। विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथमजत्वविषयौ च संभवानभ्युपगमात्स्यातां निवारितौ। तस्मान्न
स्तिश्रुत्योर्विप्रतिषेधः। अपि च छांदोग्ये येन श्रुतं श्रुतं संभवत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमश्रुतां समर्थयितुमसमाम्नात ग ४
मपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमंग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं न संगृह्यते। यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशा
त्वात् ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति। अतो न प्रतिज्ञाहानिरेका द्वितीयश्रुतिकोपो भवति। क्षीरोदकवच्च
ब्रह्मणा स[illegible]सोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति। अत्रोच्यते। न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यं इहहि

दृष्टांतप्रणयनादपि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं नसं
म्यक्ज्ञानं स्यान्नहि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्ज्ञानगृहीतत्वमस्ति न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवंचनादिप्सि
रर्थानर्थाक्षमुपपद्यते सावधारणा चेयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत न च स्वकार्यापे
क्षयेदस्वस्त्वकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं मृदादिदृष्टान्तैस्तु संभवाज्ञातदसर्ववदुपन्य
क्षितव्यं भवति। श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि
ना। तस्मादेकवस्तुविषयमवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपपन्नस्य तदुक्तिर्द्रष्टव्या। यत्तु नर तदुक्तमसं
भवाभेणी। गगनस्याप्यातश्रुतिरिति तु ब्रूमः॥ ॥यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्॥ तुशब्दोऽसंभवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः॥ नख ५०
स्याकाशोत्पत्तावसंभवाशंकां काकर्तव्या यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदंचनादि कटककेयूरकुंडलादि
वास्तव्यानानावनिस्त्रिंशादि यातातावानेव विभागो लोके लक्ष्यते न चाविकृतं किंचित्क्वचित्किंचिदुपलभ्यते विभागश्चा
कारास्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात्सोऽपि विकारभावमर्हति। एतेन दिक्कालमनोऽणूनां कार्यत्वं व्याख्यातं। न
न्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत्प्राप्नोति। नात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेः। यदि स्या
साविकारः स्यात्तस्मात्परमन्यन्न श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्। तथा च शून्यवादः

प्रसङ्गेन। आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणाशंकानुपपत्तिर्न ह्यप्रमाणकः कस्यचिद्विषयः सिद्ध्येत्। न स्यात्तदात्मनः प्रमा
णमपेक्ष्य सिद्धिः। तथा हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि प्रसिद्धप्रमेयसिद्धय उपादीयंते। न त्वाकाशादयः पदार्थाः प्रमा
णनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यंते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात्सिध्य
ति। न चैवंरूपस्य निराकरणं संभवति। आगंतुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपं। य एव हि निराकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपं। न ह्यग्नेरौ
ष्ण्यमग्निना निराक्रियते। तथाहमेवेदानीं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातीतमतीतं चाज्ञासिषं अहमेवानागतमना
गतं च ज्ञास्यामीति अतीतानागतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञाने न ज्ञातुरन्यथाभावोस्ति सर्वदा वर्त्तमा
नस्वभावत्वात्। तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मनः उच्छेदो वर्त्तमानस्वभावादन्यस्वभावत्वं वा संभावयितुं शक्यं। एवम न
प्यात्मनः द्रव्यस्वभावत्वादकार्यत्वमप्यतः कार्यत्वं वा कारणस्य। यत्तु तत्समानजातीयमनेककारणद्रव्यं घटो नाना
स्तीति तत्प्रत्यक्षविरोधेन तावत्समानजातीयमेवारभ्यते न विजातीयमिति नियमोस्ति। न हि तंतूनां तंतुसंयोगानां वा स
मानजातीयत्वमस्ति द्रव्यत्वगुणत्वाभ्युपगमात्। न चानिमित्तकारणानामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वमस्ति। स्या निय ३
देतत्। समवायिकारणविषयं समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणांतरविषयमिति। तदप्यनैकांतिकं द्व्यणुकादौ
हि नैकजातीयैरेकारब्धुः सद्यमानात्तथाप्यसौ रूपादिसिद्धिविच्छिन्ने बलान्निवर्त्तते। सत्य द्रव्यत्वाद्यपेक्षया

वासमानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमो
ऽस्ति अनुमनसोराद्यकर्मेत्युपगमात्। एकैकोऽपि परमाणुर्मनश्चाद्यकर्मारभते द्व्यणुकं तदेकः संहत्येत्यभ्युपगम्यते द्व्यारंभस्त्वा-
नेकारंभकत्वनियम इति चेत् नुपरिमाणोऽभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्व्यणुकं तदारंभकमभ्युपगम्य ५व्यं
ते तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थांतरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तत्र बदकं चिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यंकुरादिभावे
न कश्चिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन नश्वरस्यासन मस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति अतः शास्त्रप्रामाण्यात्
एकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते तथा चोक्तमुपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षी
इति रवद्धि। यथोक्तमाकाशस्योत्पत्तेः पूर्वापरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्या
दिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म स्थूला ५२
दिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववदस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिभ्य एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमि
ति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशत्वमुचितं। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदयस
त्। श्रुतिविरोधे सति उत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः। उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्। अनित्यमाकाशम
नित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च। आत्मनानैकांतिकमिति चेन्न तस्योपनिषदंत्रस्यभि

त्वगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनां नाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यद्वा क्रमेण तत् शब्दो वृत्तिमान् तन्नाम्ना तत्त्वकृत्तिम
वद्द्रव्यस्य मनादित्वे केनास्तु इति वद्द्रव्या। उत्पत्तिश्चान्ययो रूपपादितत्वात्। आकाशावत्सर्वगतत्वान्नित्यत्वं त्वपि प्रसिद्धं महत्व
नाकाशेनोपमानं क्रियते निरवयवमहत्वायनाकाशसमवायपयथेषु विस्रविता धावती तिरिद्विप्रगति त्यापोस्यते नेष्टुत्व
स्यगतित्वात्पतन्तत्वात्। एतेनानेन तत्त्वोपमानं कृतेति ... व्याख्याता। इत्याप्यानाकाशादित्यादिकृतिस्पष्टत्वलक्षणमाकाशस्यानुप
त५ मिमाणैर्नसिद्धिः। न तस्य प्रतिमास्तीति वक्षलक्षणानुपमानत्वं दर्शितं। अतोऽन्यदात्मेति त्रिलक्षणान्येषामाकाशादीनामात्म प५
त्वं दर्शीयति। तपस्विवत्स्तशब्दवत्। आकाशस्य जन्मकृते गौणं च नित्यत्वे नदाकाशस्य सम्भव ... स्यानुमानाभ्यां परिहृतं
तस्मात्फलकार्ये विषयादिभिः सिद्धं॥ ॥१।१४॥ ॥एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः। अतिदेशोऽयं एतेन विषयव्याख्यानेन मात
रिश्वापि विषयदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः। तत्राप्येतेन यथायोग्यं पक्षास्त्वधितव्याः। न वायुरुपघलेशं सेगानामुत्पत्तिप्रक
रणे नाम्नानादित्येकः पक्षः। अभिप्रुते श्रीरीयाणामनुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानमाकाशाद्वायुरिति पक्षान्तरं। ततश्च कृत्याभि
प्रतिषेधे सति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिरसंभवाद्वित्यपरोऽभिप्रायः। असंभवश्च सैषानस्त्यमिति ताद्वनायद्वायुरित्यस्त
मप्रतिषेधात्। अमृतत्वादिश्रवणाच्च। प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धांतः।
अस्तमयप्रतिषेधापरविद्याविषय आपेक्षिकोऽग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात्। कृतश्रुतिविधानं वामृतत्वं।

रश्रवणं। ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरेकमेवाधिकरणमुभयविषयकमस्तु किम
तिदेशेनास्ति विशेष इति। उच्यते सत्यमेवमेतत् तथापि मंदधियां शब्दमात्रकृताशंकानिवृत्त्यर्थोयमतिदेशः क्रियते।
संवर्गविद्यादिषु ह्युपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रवणादस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशंका कस्यचिदिति॥
॥ ॥२।३।८॥ ॥असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः॥ ॥वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोपि भवेत्कु
श्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाश न
स्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत तामाशंकामपनेतुमिदं सूत्रमसंभवस्त्विति। न खलु ब्रह्मणः
सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभव उत्पत्तिराशंकितव्या कस्मादनुपपत्तेः सन्मात्रं हि ब्रह्म न तस्य सन्मात्रादेवोत्प हृ
त्तिः संभवत्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः। नापि सद्विशेषाद्दृष्टविपर्ययात् सामान्याद्धि विशेषा उत्पद्यमा पर
ना दृश्यंते न तु विशेषेभ्यः सामान्यं। नाप्यसतो निरात्मकत्वात् कथमसतः सज्जायेतेति चाक्षेपश्रवणात् स कार असतः४
णं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति। वियत्पवनयोः पुनरुत्
पत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यं न च विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोपि विकारत्वं भ
वितुमर्हति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेनवस्थाप्रसंगात् या मूलप्रकृतिः परिकल्प्यते तदेव नो ब्रह्मेत्यविरोधः॥ ॥

॥ ॥३॥६३॥ ॥तेजोऽतस्तथा ह्याह।छांदोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रु
तिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावत् ब्रह्मयोनि तेज इति। कुतः। सदेवेत्युपक्रम्य तत्तेजोऽसृजतेत्युपदेशात्। सर्वविज्ञान
प्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मजत्वे सर्वस्य संभवात् तज्जलानिति चाविशेषश्रुतेः। एतस्माज्जायते प्राणः इति चोपक्रम्यास्
रि५ यां तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्। तैत्तिरीयके च स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेत्यविशेषश्र
वणात्। तस्माद्वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यो वायोरनंतरमग्निः संभूत इति। एवं प्राप्त उच्यते। तेजोऽतो मातरिश्वनो
जायत इति। कस्मात्तथा ह्याह वायोरग्निरिति। अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सति असति वायुजत्वे वायोरग्निरिती
यं श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। ननु क्रमार्थैषा भविष्यतीत्युक्तं नेति ब्रूमः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति
पुरस्तात् संभवत्यपादानस्यात्मनः पंचमीनिर्देशात् तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात् पश्चादपि तदधिकारे प्रथि
व्याजोपपदस्यपादाने पंचम्येवेति गम्यते। अपि च वायोः पूर्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः क्ल
प्तस्तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति। नन्वितरापि श्रुतिर्ब्र
ह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति तेजोऽसृजतेति। न। तस्याः पारंपर्यजत्वेप्यविरोधात्। यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वा
युभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते यथा तस्याः शृतं तस्या दधि तस्या
पंचमीनिर्देशाद्वायोरग्निरित्यपादान४

तथ्याद्वेश्वरस्मरणं भवति २

आभिक्षाइत्यादि। दर्शयतिव्यञ्जनलोपविकारात्मनावस्थानं तदात्मानं स्वयमकुरुतेति। बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्यस्य कपक्ष
न्यग्भवंतिभावाभूतानामतदेव पृथग्विधा इति। यद्यपि बुध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं संभवंतो दृश्यंते। तथापि सर्व
स्य भावजातस्य सोक्षात्मनाआदेश्वरवं स्यपत्याद। एतेनाक्रमसृष्टिवादिभ्यः क्रतयो व्याख्यातास्तासां सर्वथोपप
त्तेः। क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपपत्तेः। प्रतिज्ञापि सङ्कल्पस्य त्वमाक्रमपेक्षतेनाव्यवहितसजन्मत्वमित्यविरोधः
॥ ॥४॥६७॥ ॥आपः॥ अनन्तरस्तथाद्याहृत्यनुवर्त्तते। आपो तस्तेजसो जायंते कस्मात्तथाद्याहतदपोसृजतेति अग्नेरापइ
ति वा। सतिवचनेनास्ति संशयस्तेजस स्तत्सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नापो नतरियाभिख्याप इति सत्त्वयं
व्याख्येयं ॥ ॥५॥६८॥ ॥पृथिव्यधिकाररूपशब्दांतरेभ्यः॥ ॥ता आप ऐक्षंत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृ ५३
जंते ति श्रूयते तत्र संशयः। किमनेनान्नशब्देन व्रीहियवाद्यभ्यवहार्यमोदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति तत्र आप्तं
तावद्व्रीहियवाद्योदनादिवा परिग्रहीतव्यमिति। तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोद्बलयति त
स्माद्यत्र क्वच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति। व्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवी एवं प्राप्ते ब्रूमः।
पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाद्भ्यो जायमाना विवक्ष्यत इति। कस्मात् अधिकाराद्रूपा[illegible]त्। शब्दांतराच्च। अधिकारस्ता
स्तावत् तत्तेजोसृजत तदपोसृजतेति एवं महाभूतविषयो वर्त्तते तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विलंघ्य नाक

इति ४

स्माद्व्रीह्यादिपरिग्रहोन्याय्यः।तथारूपमपिवाक्यशेषेपृथिव्यनुगुणंदृश्यतेयत्कृष्णंतदन्नस्येति।नह्योदनादेरभ्यव
हार्यस्यकृष्णत्वनियमोस्ति।नापिव्रीह्यादीनां।ननुपृथिव्याअपिनैवकृष्णत्वनियमोस्ति।पयःपाण्डुरस्यांगारस्यलोहितस्य
चदर्शनात्।नायंदोषोबाहुल्यापेक्षत्वात्।भूयिष्ठंहिपृथिव्याःकृष्णरूपं।नतथाश्वेतरोहितेपौराणिकाअपि
पृथिवीछायांशार्वरीमुशंति।साबहुलाभासेतत:कृष्णंरूपंपृथिव्याअश्लिष्यते।श्रुत्यंतरमपिसमानाधिकारमद्भ्यः
५दि पृथिवीतिभवति।तथादपांशरआसीत्तत्समहन्यततसापृथिव्यभवदिति।पृथिव्यास्तुव्रीह्याद्युत्पत्तिंदर्शयतिपृ
थिव्याओषधयओषधीभ्योन्नमितिच।एवमधिकारादिषुपृथिव्याःप्रतिपादकेषुसत्सुकुतोव्रीह्यादिप्रतिपत्तिः।
प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेवबाध्यते।वाक्यशेषोपिपार्थिवत्वादन्नाद्यस्यतद्द्वारेणपृथिव्याएवाद्भ्यःसंभवंसूचयति
इतिद्रष्टव्यं।तस्मात्पृथिवीयमन्नशब्देति।।७।।६।।६६।। तदभिध्यानादेवतुतल्लिंगात्सः।। ।।किमिमानिवियदादीनि
भूतानिस्वयमेवस्वविकारान्सृजंत्याहोस्वित्परमेश्वरएवतेनतेनात्मनावतिष्ठमानोभिध्यायंस्तंतंविकारंसृजतीति
तिसंदेहेसतिप्राप्तंतावत्स्वयमेवसृजंतीति।कुतःआकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिस्वातंत्र्यश्रवणात्।ननुचे
तनानांस्वतंत्राणांप्रवृत्तिःप्रतिषिद्धानेषदोषःतत्तेजऐक्षतताआपऐक्षंतेतिभूतानामपिएवंप्राप्तेभिधी
यते।सएवपरमेश्वरस्तेनतेनात्मनावतिष्ठमानोभिध्यायंस्तंतंविकारंसृजतीतिकुतस्तल्लिंगात्।तथाहिशास्त्रं

X चेतनत्वश्रवणा २

यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमंतरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध्यक्षामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा सोऽकामयत बहु
स्यां प्रजायेयेति प्रस्तुत्य सच्च त्यच्चाभवत्। तदात्मानं स्वयमकुरुतेति च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति। यत्तु ईक्षणश्रवणमप्ते
जसोः तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति ईक्षित्रंतरप्रतिषेधात्। प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः तदैक्षत ब
हु स्यां प्रजायेयेत्यत्र।२।।३।।१३।। ।।विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च।। भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिंतितः। अथेदानीमप्ययक्रमश्चिं
त्यते किमनियतेन क्रमेणाप्यय उतोत्पत्तिक्रमेणाथवा तद्विपरीतेनेति। त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलयाः भूतानां ब्रह्मा
यत्ताः श्रूयंते। यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति। तत्रानियमो विशेषाभावादिति प्रा
प्तं। अथ वोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः स्यादिति। एवं प्राप्ते। ततो ब्रूमः। विपर्ययेण तु ५४
प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हतीति। तथा हि लोके दृश्यते। येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणाव
रोहतीति। अपि च दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येति अद्भ्यश्च जातं हिमकरकादि अब्भावमप्येतीति। अतश्चो
पपद्यत एतत् यत्पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रांतावपोऽपीयात्। आपश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुरेवं क्र
मेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानंतरमनंतरं च कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं ब्रह्माप्येतीति वेदित
व्यं। न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणाप्ययो न्याय्यः। स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र
तत्र १

दर्शितः जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्यापः प्रलीयंते ज्योतिर्वायौ प्रलीयत इत्येवमादौ। उत्पत्तिक्रमस्तू
त्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति। न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकांक्ष्यते। नहि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः
कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः। कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्॥ ॥८॥१४॥ ॥अं
तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात्॥ भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां भवत इत्यु
क्तं। आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मांत इत्युक्तं। सेंद्रियस्य तु मनसो बुद्धेः सद्भावः प्रसिद्धः स्मृतिश्रुत्योः। बुद्धिं तु सारथिं
विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इंद्रियाणि हयानाहुरित्यादिलिंगेभ्यः तयोरपि कस्मिंश्चिदंतराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुप
संख्यास्यौ। सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात्। अपि चाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चांतराले करणा
न्यनुक्रम्यंते। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति। तस्मात्पू
र्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभंगप्रसंगो भूतानामिति चेत्। न अविशेषात्। यदि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भूतोत्पत्तिप्र
लयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमांतरं मृग्यं। भवति च भौतिकत्वे लिंगं करणानामन्नमयं हि सोम्य
मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येवंजातीयकं। व्यपदेशोपि क्वचिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन ने
तव्यः। अथ त्वभौतिकानि करणानि तथापि न भूतोत्पत्तिक्रमः करणैर्विशिष्यते प्रथमं करणान्युत्पद्यंते चरमं भू

त

तानिप्रथममेवासृष्टानिउत्पद्यंतेवरमंकरणानीति।आथर्वणेतुसमाम्नायक्रममात्रंकरणानांभूतानांचनतूत्पत्तिक्रमउ
च्यते।तथान्यत्रापिपृथगेवभूतक्रमात्करणक्रमस्याम्नायतेप्र[illegible]जापतिर्वाइदमग्रआसीत्सआत्मानमैक्षतसमनोसृज
ततन्मनएवासीत्तदात्मानमैक्षततद्वाचमसृजतेत्यादिना।तस्मान्नास्तिभूतोत्पत्तिक्रमस्यभंगः॥ ॥२॥१६॥ ॥चराचरव्यपा
श्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वात्॥ ॥स्तोजीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौजातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तइत्येवंजाती
लौकि यकाल्लौकिकव्यपदेशात्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेतिस्यात्कस्यचिद्भ्रांतिःतामपनुदामः।नजीवस्योत्पत्तिप्रलयौस्तःशा
का ५ स्त्रफलसंबंधोपपत्तेः।शरीरानुविनाशिनिहिजीवेशरीरांतरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौविधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्य
स्यातां।श्रूयतेचजीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेनजीवोम्रियतइति।ननुलौकिकोजन्ममरणव्यपदेशोजीवस्यदर्शितःस ५५
त्यंदर्शितः।भाक्तस्त्वेषजीवस्यजन्ममरणव्यपदेशः।किमाश्रयःपुनरयंमुख्योयदपेक्षयाभाक्तइति।उच्यते।चराचरव्यपा
श्रयः।स्थावरजंगमशरीरविषयौजन्ममरणशब्दौ।स्थावरजंगमानिहिभूतानिजायंतेम्रियंतेच।अतस्तद्विषयौजन्मम
रणशब्दौमुख्यौसंतौतत्स्थेजीवात्मन्युपचर्येतेतद्भावभावित्वात्।शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हिसतोर्जन्ममरणश
ब्दौभवतोनासतोः।नहिशरीरसंबंधादन्यत्रजीवोजातोमृतोवाकेनचिदुपलक्ष्यते।सवाअयंपुरुषोजायमानःशरी
रमभिसंपद्यमानःसउत्क्रामन्म्रियमाणइतिचशरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेवजन्ममरणशब्दौदर्शयति।जा

✗ राम्नायते कास्तु चित्त्वविकृतः सैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीव आत्मा वो विद्या ८
तूर्ण्वदे ४ यतेन चोत्पत्ति ५४ तद २

तत्कर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यमत्रा वा जीवप्रादुर्भावस्य। जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिर्वियदादी-
नामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यते। देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्वरूपेणेति न स्वरूपेणावोत्प
॥ ॥१७॥३०॥ ॥नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः॥ ॥कोऽयमात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपंजराध्यक्षः कर्मफलसंबंधी स किं व्यो-
मादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवन्नोत्पद्यत इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः। कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिंगादिनि-
दर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते इति तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति। कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात्। एकस्मि-
न्विदिते सर्वमिदं विदितमितीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्यते। तत्त्वांतरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञे-
यमुपरुध्येत न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं लक्षणभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा तद्वि- को ६
वास्य ✗ परीतो जीवः। विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः यावान्किलाकाशादिः प्रविभक्तः सर्वो विकारस्तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिग- सू ५
ता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभुक् प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपंचोत्पत्तौ उत्पत्तिर्भवितु-
मर्हति। अपि च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति प्राणादेर्भोग्यजात-
स्य सृष्टिं शिष्ट्वा सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंतीति भोक्तॄणामात्मनां पृथक्सृष्टिं शास्ति। यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फु-
लिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवापियंतीति जीवात्मना-

मुत्पत्तिप्रलयावुच्येते सरूपवचनात्। जीवा मनो हि परमात्मना सरूपा भवंति चैतन्ययोगात्। न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रु
तं वारयितुमर्हति श्रुत्यंतरगतस्याप्यविरुद्धस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात्। प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावा
पत्त्यैव व्याख्यातव्या। तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नात्मा जीव उत्पद्यत इति।
कस्मादश्रुतेः। न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं। स्तु
सत्यमुक्तमुत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः॥ कस्मान्नित्यत्वाच्च ताभ्यः। चशब्दादजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं ह्यस्य श्रुति
भ्योवगम्यते। तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति। न चैवंरूपस्योत्पत्तिरु
पपद्यते। ताः काः श्रुतयः। न जीवो म्रियते। स वा एष महानज आत्माजरोमरोमृतोभयो ब्रह्म। न जायते म्रियते वा विपश्चित्। ५६
अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। स एष इ
ह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः। तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः
सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नंति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तं। अत्रोच्यते। नास्य प्रविभागः
स्वतोस्ति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति श्रुतेः। बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभा
नं। आकाशस्येव घटादिसंबंधनिमित्तं तथा च शास्त्रं स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षु

मयः प्राणमय इत्येवमादिश्रवणं एवाविरुद्धस्यैव सतोऽस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति तन्मयत्वं चास्य विवेकस्व
रूपानभिव्यक्तत्वात् तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्द्रष्टव्यं यदपि कुचिदस्योत्क्रान्त्यादिश्रवणं तदप्यनु
पाधिसंबंधात् नेतव्यं उपाध्युत्पत्त्या अस्योत्पत्तिस्तत्प्रलये चास्य प्रविलय इति तथा च दर्शयति प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि अत्रै
व मा भगवान्मोहांतमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति न वा अरेऽहं मोहं ब्र
वीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा नुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति प्रतिज्ञानुपपत्त्याविरुद्धस्यैव ब्रह्म
णो जीवभावाभ्युपगमात् लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव
विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीय
ते वेति ॥ नोत एव ॥ स किं कालभुजादिवदागंतुकचैतन्यः स्वतोऽचेतन आहोस्वित् सांख्यानामिव नित्यचैतन्य-
स्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः किं तावत् प्राप्तमागंतुकं चैतन्यमात्मनः मनःसंयोगजं अग्निघटसंयोगजरोहि
तादिगुणवदिति प्राप्तं नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात् ते पृष्टाः संतो न किंचिद्वयमचे
तयामहीति जल्पंति स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यंते अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागंतुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्ते सि-

धीयते। सोऽभिव्यक्तैव तन्नित्य एवात्मा॥ तत्र च यस्मादेवं तस्मान्नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते। पर
स्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म अनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादि
श्रुतिषु तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते विज्ञानमयप्रक्रिया
यां श्रुत एवंभवंति असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलो
पो विद्यते इत्येवंरूपाः अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्रूप वेदेदं
६ त्व त्वसिद्धिः नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्न गंधादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् तथाहि दर्शयति गंधाय
६ स्य घ्राणमित्यादि। यत्तु सुप्तादयो न चेतयंत इति। तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तं
६१५ न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदित्यादिना। एतदुक्तं ५७
भवति। विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति। यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभि यत् ५
व्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्तद्वदिति वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासीभवति तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति नि
श्चिनुमः॥ ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनां॥ ॥ इदानीं किंपरिमाणो जीव इति चिंत्यते। किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आ
होस्विन्महत्परिमाण इति। ननु नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तं अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति परस्य
५ तु २ १९

वात्मनो नंतत्वमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिंतावतार इति ॥ उच्यते ॥ सत्यमेतत् उत्क्रांतिगत्यागतिश्रवणानि तु
जीवस्य परिच्छेदं प्रापयंति स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते ॥ तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारं
भः ॥ तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीव इति उत्क्रांतिस्तावत् स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैस्स
र्वैरुत्क्रामतीति गतिर्ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति आगतिरपि तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोका
य कर्मण इति आसामुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति न हि विभोश्चलनमवकल्पत
इति सति च परिच्छेदे शारीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ उत्क्रां
तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्प्येत उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभ
वतः स्वात्मना हि तयोः संबंधो भवति गमेः कर्तृस्थक्रियत्वात् अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव संभवतः
सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रांतिरपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां देहप्रदेशानां चो
त्क्रांतावपादानत्ववचनात् चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय
मेवान्ववक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं इति वांतरेऽप्यवने शारीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यणुत्वसि स्था २
द्धिः ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ ॥ अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा कस्मात् अतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीत

परिमाणश्रवणादित्यर्थः॥ स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे
त्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनो णुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेन्नैष दोषः कस्मादितराधिकारात्॥ परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामे
षा परिमाणांतरश्रुतिः परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदांतेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्॥ विरजः पर आकाशादित्येवंविधा
च्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात्॥ ननु योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीर एव महत्त्वसंबंधित्वेन प्रतिनिर्दिश्य
ते। शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणांतरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्य
ते॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च॥ इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते एषो णुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेशेति प्राणसंबंधाच्च जीव एवायमणुरिति हि तदिति गम्यते तथोन्मानमपि जीवस्याणिमा
नं गमयति वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु भागो जीवः स विज्ञेय इति आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः इति चो
न्मानांतरं॥ नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्येत दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वांगे
शैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलदेहगतपरितापोपलब्धिरिति॥ अत उत्तरं पठति॥ अविरोधश्चंदनवत्॥
यथा हि हरिचंदनबिंदुः शरीरैकदेशसंबद्धोपि सन्सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति एवमात्मापि देहै
कदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति त्वक्संबंधाच्चास्य सकलदेहगता वेदना न विरुध्यते।

त्वगात्मनोर्हि संबंधः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्नदेहव्यापिनीति ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि
हा हि ॥ ॥ अत्राह यदुक्तमविरोधश्चंदनवदिति तदयुक्तं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चं
दनदृष्टांतो भवति प्रत्यक्षं तु चंदनस्यावस्थितिवैशेष्यं एकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च आत्मनः पुनः सकलदेहोपल
ब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वं । अनुमेयं तदिति यद्युच्येत न चात्रानुमानं संभवति किमात्मनः सकलशरीरगता वे
दना त्वगिंद्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किं वा विभोर्नभस इव आहोस्वित् चंदनस्येवैकदेशस्थस्येति
संशयो न निवर्त्तत इति । अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः कस्मात् अभ्युपगमात् अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोपि चंदनस्येव दे
हैकदेशवर्त्तित्वं अवस्थितिवैशेष्यं । कथमिति । उच्यते हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदांतेषु हृदि ह्येष आत्मा स वा एष आत्मा
हृदि कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्याद्युपदेशेभ्यस्तस्माद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयो
रवैषम्यादविरोधश्चंदनवदिति । गुणाद्वालोकवत् ॥ चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेह
व्यापि कार्यं न विरुध्यते यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्तिनामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती
कृत्स्नेपवरके कार्यं करोति तद्वत् स्यात् कदाचिच्चंदनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहाह्ला
दयितृत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः संति यैरयं सकलं देहं विप्रसर्पेदित्याशंक्य गुणाद्वालोकवदित्युक्तं । कथं पुनर्गु

तो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तनं न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न
न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात्। निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः प्रविरलावयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति। अत उत्तरं पठ
ति। व्यतिरेको गंधवत्। यथा गुणस्यापि सतो गंधस्य गुणवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति आघ्राते धूपकुंकुमादिषु गंधवत्सु
कुसुमादिगंधोपलब्धेरेवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति। अतश्चानैकांतिकमेतद्गुणत्वाद्रूपादि
वत् आश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गंधस्याश्रयविश्लेषदर्शनात्। गंधस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति
चेत्। न। यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसंगात्। अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गुरुत्वादिभिर्हीयेत। स्यादेतद्गं
धाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गंधपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गंधबुद्धिमुत्पाद
यंति नासिकापुटमनुप्रविशंत इति चेत्। न। अतींद्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगंधोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु। न च लोके प्रती ५०
तिर्गंधवद्द्रव्यमाघ्रातमिति गंध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतियंति। रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गंधस्याप्य
युक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत्। न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः। तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुगंतव्यं निरूपकैर्नान्यथा
न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियंतुं शक्यते। तथा च दर्शयति।२६।
हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैवालोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्या

पित्वं दर्शयति पृथगुपदेशात्‌ ।। प्रज्ञया शारीरं समारुह्येति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवा
स्य शरीरव्यापिता गम्यते । तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति च कर्तुः शारीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेश एतमेवाभि
प्रायमुपोद्बलयति तस्मादणुरात्मेति एवं प्राप्ते ब्रूमः ।। तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्‌ ।। तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति
नैतदस्त्यणुरात्मेति उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तं पर
मेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव तु जीवो भवितुमर्हति परस्य ब्रह्मणो विभुत्वं चाम्नातं तस्माद्विभुर्जी
वः तथा च स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्येवं जातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च
समर्थिता भवन्ति न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते ।। त्वक्संबन्धात्स्यादिति चेन्न कण्टकतोदनेपि सक
लशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते त्वक्च शरी[illegible] व्यापिनीति पादतल एव
तु कण्टकनुन्नो वेदनां प्रतिलभते न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्‌ । गुणत्वमेव हि गुणस्य गुणिनम
नाश्रित्य हीयेत प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातं गन्धोपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव संचरितुमर्हति अ
न्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात्‌ । तथा चोक्तं द्वैपायनेन । उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः पृथिव्यामेव तं विद्याद
पो वायुं च संश्रितमिति । यदि चैतन्यं जीवस्य समस्तशरीरं व्याप्नुयात्‌ नाणुर्जीवः स्यात्‌ चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरू

पं अग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ नाच गुणगुणिविभागो विद्यत इति शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातं पारिशेष्याद्विभुर्जी
वः कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इति तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःख
मित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वं न हि बुद्धेर्गुणै
र्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभ
ोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनस्तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः त
दुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः तथा च बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स
विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह तच्चैवमेव समञ्जसं स्याद्यद्यौपचारि
कमणुत्वं जीवस्य भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यं न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत न चानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं वि ६०
ज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् तथेतरस्मिन्नप्यणुत्वव्यपदेशे बुद्धेर्गुणेनैव आराग्र नात्मगुणे
मात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति च बुद्धिगुणसंबंधेनैवाराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना। एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदि
तव्य इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते। परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वे
न च प्रकृतत्वात् जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपा

ध्यभिप्रायेवाद्रष्टव्यं।तथाप्रज्ञयाशरीरंसमारुह्येत्येवंजातीयकेष्वपिभेदव्यपदेशेषुबुध्यैवोपाधिस्तयाजीवःशरी
रंसमारुह्येत्येवंयोजयितव्यं।व्यपदेशमात्रंवाशिलापुत्रकस्यशरीरमित्यादिवत्।नह्यत्रगुणगुणिविभागोपिविद्यते
इत्युक्तं।हृदयायतनत्ववचनमपिबुद्धेरेवतदायतनत्वात्।तथोत्क्रांत्यादीनामप्युपाध्यायत्ततांदर्शयति।कस्मिन्व
न_ हमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीति।सप्राणमसृजतेति।उत्क्रांत्यभावेहिगत्यागत्योरप्य
भावोविज्ञायते।नह्यनपसृप्तस्यदेहाद्गत्यागतीस्यातां।एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशःप्राज्ञ
उपासने वत्।यथाप्राज्ञस्यपरमात्मनःसगुणेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशः।अणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वामनोमयः
पु ६ प्राणशरीरःसर्वगंधःसर्वरसःसत्यकामःसत्यसंकल्पःइत्येवंप्रकारस्तद्वत्।स्यादेतत्।यदिबुद्धिगुणसारत्वादा
त्मनःसंसारित्वंकल्प्येततोबुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोःसंयोगावसानमवश्यंभावीत्यतोबुद्धिवियोगेसत्यात्मनोविभ
क्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वंवाप्रसज्येतेति।अतउत्तरंपठति॥ ॥यावदात्मभावित्वाच्चनदोषस्तद्दर्शनात्॥
नैवमनंतरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशंकनीया।कस्मात्।यावदात्मभावित्वात्बुद्धिसंयोगस्य।यावदयमात्मासंसारी २९
भवतियावदस्यसम्यक्दर्शनेनसंसारित्वंननिवर्ततेतावदस्यबुद्ध्यासंयोगोनशाम्यति।यावदेवचायंबुद्ध्यु
पाधिसंबंधःतावदेवास्यजीवस्यजीवत्वंसंसारित्वंच।परमार्थतस्तुनजीवोनामबुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्व

मु॰१

रूपव्यतिरेकेणास्ति नहि नित्यस्वरूपा सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनं धातुर्द्वितीयो वेदो न्तार्थनिरूपणायांउपलभ्यते ना
न्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मंतृ विज्ञातृ तत्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः॥क
थं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति तद्दर्शनादित्याह तथा हि शास्त्रं दर्शयति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु
हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि। तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदु
क्तं भवति प्रदेशांतरे विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति विज्ञानस्य मनआदिभिः सहपाठात्
बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते। यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरागादिप्रधानोभिधीयते तद्वत् स स
मानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरतीति च लोकांतरगमनेपि अवियोगं बुद्ध्या दर्शयति। केन समानस्तयैव बुद्ध्येति
सन्निधानात्तद्दर्शयति ध्यायतीव लेलायतीवेति एतदुक्तं भवति नायं स्वतो ध्यायति नापि चलति ध्यायंत्यां बु
द्धौ ध्यायतीव चलंत्यां बुद्धौ चलतीवेति। अपि च मिथ्याज्ञानपुरस्सरोयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबंधो न च मिथ्याज्ञा
नस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्युपाधिसंबंधो न शाम्यति
दर्शयति च वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्य
तेयनायेति। ननु सुषुप्तिप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबंध आत्मनोभ्युपगंतुं सता सोम्य तदा संपन्नो भवति सम

वान

रा५

६१

पीतोभवतीतिवचनात्स्वविकारप्रलयाभ्युपगमाच्चतत्कथंयावदात्मभावित्वंबुद्धिसंबंधस्येति॥अत्रोच्यते॥पुं
स्त्वादिवत्तस्यसतोभिव्यक्तियोगात्॥ ॥यथालोकेपुंस्त्वादीनिबीजात्मनाविद्यमानान्येवबाल्यादिष्वनुपलभ्यमाना
न्यविद्यमानवदभिप्रेयमाणानियौवनादिष्वाविर्भवंतिनाविद्यमानान्युत्पद्यंतेषंढादीनामपितदुत्पत्तिप्रसंगादेवम
यमपिबुद्धिसंबंधःशक्त्यात्मनाविद्यमानएवसुषुप्तप्रलययोःपुनःप्रबोधप्रसवयोराविर्भवतिएवंह्येतद्युज्यते।
नह्याकस्मिकीकस्यचिदुत्पत्तिःसंभवतिअतिप्रसंगात्दर्शयतिचश्रुतिःसुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसद्भावकारितं
सतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइतितइहव्याघ्रोवासिंहोवेत्यादिनातस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मभावीबुद्ध्युपाधि
संबंधइतिनित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमोवान्यथा॥ ॥तच्चात्मनउपाधिभूतमंतःकरणंमनोबुद्धि
र्विज्ञानंचित्तमितिचानेकधातत्रतत्राभिलप्यते।क्वचिच्चवृत्तिविभागेनसंशयादिवृत्तिकंमनइत्युच्यते।निश्चया
दिवृत्तिकंबुद्धिरिति।तच्चैवंभूतमंतःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगंतव्यं।अन्यथाह्यनभ्युपगम्यमानेतस्मिन्नि
त्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगःस्यात्।आत्मेंद्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानांसन्निधानेसतिनित्यमेवोपलब्धिःप्र
सज्येत।अथसत्यपिहेतुसमवधानेफलाभावस्ततोनित्यमेवानुपलब्धिःप्रसज्येत।नचैवंदृश्यते।अथवान्यतर
स्यात्मनइंद्रियस्यवाशक्तिप्रतिबंधोभ्युपगंतव्यो।नचात्मनःशक्तिप्रतिबंधःसंभवति।अविक्रियत्वात्।नापींद्रिय

स्यन्निहितस्यपूर्वोक्तयोःकारणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्यसतोऽकस्माच्छक्तिःप्रतिबध्येततस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपल
ब्ध्यनुपलब्धीभवतस्तन्मनःतथाचश्रुतिरन्यत्रमनाअभूवंनादर्शमन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमितिमनसाह्येवपश्यतिम
नसाशृणोतीतिकामादयश्चास्यवृत्तयइतिदर्शयतिकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्स
र्वंमनएवेतितस्मात्कृतमेतत्तद्गुणसारत्वात्तद्गुणव्यपदेशःप्राज्ञइति॥कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वात्॥तद्गुणसारत्वाधिकारेण
वापरोऽपिजीवधर्मःप्रपञ्च्यतेकर्ताचायंजीवःस्यात्कस्मात्शास्त्रार्थवत्त्वात्एवंहियजेतजुहुयाद्दद्यादित्येवंविधंशास्त्र ।विधय५
मर्थवद्भवतिअन्यथातदनर्थकंस्यात्।तद्धिकर्तुःसतःकर्तव्यविशेषमुपदिशतिनचासतिकर्तृत्वेतदुपपद्येततथेद
मपिशास्त्रमर्थवद्भवतिएषहिद्रष्टाश्रोतामन्ताबोद्धाकर्ताविज्ञानात्मापुरुषइति॥ ॥विहारोपदेशात्॥इतश्चजीवस्य
कर्तृत्वंयज्जीवप्रक्रियायांसंध्येस्थानेविहारमुपदिशतिसईयतेऽमृतोयत्रकाममितिस्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्ततइ ६२
तिच॥उपादानात्॥इतश्चास्यकर्तृत्वंयज्जीवप्रक्रियायामेवकरणानामुपादानंसंकीर्तयतितदेषांप्राणानांविज्ञानेनवि
ज्ञानमादायेतिप्राणान्गृहीत्वेतिच॥व्यपदेशाच्चक्रियायांनचेन्निर्देशविपर्ययः॥ ॥इतश्चजीवस्यकर्तृत्वंयदस्यलौकि
कीषुवैदिकीषुचक्रियासुकर्तृत्वंव्यपदिशतिशास्त्रंविज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणितनुतेऽपिचेति।ननुविज्ञानशब्दोबुद्धौस
मधिगतः।कथमनेनजीवस्यकर्तृत्वंसूच्यतेइतिनेत्युच्यतेजीवस्यैवैषनिर्देशोनबुद्धेःनचेज्जीवस्यस्यान्निर्देशविप
वै

तु ४

र्यः स्याद्विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविषयस्तायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते तदेषां प्रा
णानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति । इह तु विज्ञानं यज्ञं तनुत इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः क
र्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः । अत्राह यदि कश्चिद्बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सं प ४
पादयेन्न विपरीतं विपरीतमपि तु संपादयन्नुपलभ्यते न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिर्नियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति ॥
उपलब्धिवदनियमः ॥ यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभत एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च
संपादयिष्यति उपलब्धावप्यस्वातंत्र्यं उपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपल
ब्धिहेतूनामित्युपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देश
कालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वं सह पृष्ठो ६
कारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो
जीवः कर्ता भवितुमर्हति यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत ८५
कर्तृशक्तिश्चापद्येत सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यं अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः
सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं लेह्यहं पिबामीति । तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारि करणमन्यत्कल्पयितव्यं श
क्तोऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते ततश्च संज्ञामात्रे विसंवादः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित् ।

करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वापगमात् ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ॥ योऽयमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदां
तेषु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्ये
वंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्यते तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ॥ एवं तावच्छास्त्रार्थवत्वादिभिर्हे
तुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं । तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिंत्यते । तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्वादिभिर्हेतुभिः
स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति अनिर्मोक्षप्रसंगात् कर्तृत्व
स्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः संभवत्यग्नेरिवौष्ण्यात् न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्य पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूप आस्ति
त्व त्वात् ननु स्थितायामपि कर्तृशक्तौ कर्तृकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्दहनश
क्तियुक्तस्याप्यग्नेः काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावः तद्वत् । न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबंधेन संबद्धानामत्यंतपरिहारा ६३
संभवात् ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यतीति चेन्न । साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपाद
नात्मोक्षसिद्धिरभिमता तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्प्येत तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं
न स्वाभाविकं । तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायतीवेति आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति चोपाधियुक्तस्यैवात्म
नो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि
श्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेच्चितिमान्न बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् । नानावि

द्याप्रत्युपस्थापितत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थायां कर्तृ
त्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां तदेव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति तथा स्वप्न
जागरितयोरात्मन उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य
म श्रावयति तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकांतरमित्यारभ्यैषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो
लोक एषोऽस्य परम आनंद इत्युपसंहारात् तदेतदाहाचार्यो यथा च तक्षोभयथेति ॥ चार्थश्चायं चः पठितः नैवं मंतव्यं स्वाभावि
कमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नेरिवौष्ण्यमिति । यथा तु लोके तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमु
क्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितताव
स्थयोः कर्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति सं
प्रसादावस्थायां । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वांतं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृतः सुखी भवति तक्ष
दृष्टांतश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि
कर्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्तैव एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना
त्वकर्तैवेति न त्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः संति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाद
दीत न्यस्येद्वा । यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं क

र्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति न च स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्यास्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादि
त्यवोचाम तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवा
दरूपत्वात् यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु संध्ये
स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति तथोपादानेऽपि
तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वं गमयत इति। अत्रोच्य
ते॥ न तावत्संध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति तत्रापि धीसंबंधश्रवणात्। त
था च स्मरंति। इंद्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि। सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनमिति। कामादयश्च मनसो वृत्तय इति श्रु
तिः। ताश्च स्वप्ने दृश्यंते तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति तथा च श्रुतिरिव
कारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्निति लौकिका अपि तथैव स्वप्नं क
थयंति आरुक्षमिव गिरिशृंगमद्राक्षमिव वनराजिमिति तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि
तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात्। भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यंते
योधै राजा युध्यत इति च। अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातंत्र्यं कस्यचित्। अबुद्धिपूर्वकस्या
पि स्वापे करणव्यापारोपरमस्यापि दृष्टत्वात्। यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितो विज्ञानं यज्ञं तनुत इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति

विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वान्मनोनंतरपाठाच्च तस्यैव श्रद्धैव शिर इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात्।
श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः। विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बु
द्धौ प्रसिद्धत्वात् स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ इति च श्रुत्यंतरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावगमात् न च बुद्धेः शक्ति
विपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारे कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् उपलब्ध्यपेक्षं
त्वेषां करणत्वं सा चात्मनो न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपल
ब्धुर्भवितुमर्हति अहंकारस्याप्युपलभ्यत्वात् न चैवं सति करणांतरकल्पनाप्रसंगो बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् समाध्यभा
वस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिसंबंधनि
बंधनमेवेति स्थितं॥ ॥परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ॥यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबंधनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत्किमनपेक्ष्येश्व
रं भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा॥ तत्र प्राप्तं तावत् नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति कस्मादपेक्षाप्रयोजनाभा
वात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकांतरसामग्रीसंपन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः
करिष्यति। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवदीश्वरोपेक्षितव्य इति क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन ज
न्तून्संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत विषमफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यं। ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति

क्तं। सत्यमुक्तं सति तु ईश्वरस्य सापेक्षत्वसंभवे सापेक्षत्वं ईश्वरस्य संभवति। सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः तयोश्च सद्भावः सति जी
वस्य कर्तृत्वे तदेव च कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्यते। अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत त
स्मात्स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंघाताविवे
कदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात् तदनुज्ञया
कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः। तदनुग्रहहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हतीति। कुतः श्रुतेः। यद्यपि
दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवः यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिष्वी
श्वरो हेतुः कर्तेति श्रुतेरवसीयते तथा हि श्रुतिर्भवति एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवा ६५
साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीत्येवं जातीयका। नन्वेवमीश्वरस्य का
रयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामकृताभ्यागमश्च जीवस्येति। नेत्युच्यते॥ ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैय
र्थ्यादिभ्यः॥ ॥ तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः॥ कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति। ५२
अतश्चैते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजतीति। पर्जन्यवदीश्वरो निमि
त्तमात्रेण यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधा

कारणत्वं१ छ प्रसंग४ अ.२ पा.३ १२४/६

शारीरकमीमांसाभाष्य